

**NOVO GRAĐANSKO
DRUŠTVO U EUROPI.
DOPRINOS VJERONAUKA
U JAVNIM ŠKOLAMA: PRAVNI ASPEKT**

MANFRED BALDUS

Institut für Kirchenrecht und rheinische
Kirchenrechtsgeschichte der Universität zu Köln
Albertus-Magnus-Platz
50923 Köln
Njemačka

Primljeno: 21. 5. 2004.
Izvorni znanstveni rad
UDK 37.014.52(4):34

Sažetak

Nacrt europskog Ustava o kojem se trenutno raspravlja, na temelju zakonodavstva dotičnih zemalja članica uvažava crkveni status (čl. I 51) kao i pravo roditelja da osiguraju vjerski odgoj i religioznu nastavu za svoju djecu u skladu sa svojim vjerskim, svjetonazornim i odgojnim uvjerenjima (čl. II.14). Doduše, Unija može u općem školstvu neposredno donositi samo poticajne mjere i preporuke, ali srastanje zemalja članica u svim područjima života utjecat će i na organizaciju obrazovnog sustava i obrazovne sadržaje. Osnovnim etičkim vrijednostima koje se učvršćuju u »pred-državnom«
prostoru (građansko društvo) uz sudjelovanje Crkava i vjerskih zajednica, potrebna je kulturalno-državna skrb javne škole. Tu vjeronauk igra veoma važnu ulogu. Ovaj članak opisuje različite pravne osnove vjerske pouke u 25 zemalja članica. U širokom rasponu od konfesionalnog vjeronauka do općeg nauka o životu istaknuti su aktualni problemi: u kojoj se mjeri mogu uzajamno povezati navještaj vjere i građanska religija, te kako se može odgovoriti na potrebu zapadnoga društva za usmjeravanjem usprkos sve većoj sekularizaciji ili upravo zbog nje. Vjersko obrazovanje učenika integrirano u opći kurikulum, prema stajalištu autora, ubrajamo u pravo na obrazovanje u smislu europskog zakonodavstva. On zagovara alternativnu ponudu konfesionalnog vjeronauka i etike te prijetkom potrebom daljnju izgradnju islamskog vjeronauka u javnim školama kako bi se odgovorilo na vjersku i crkvenu slobodu, promjene u vjersko-sociološkom području i integracijski interes zemalja članica i Europske u nije.

Ključne riječi: europski Ustav, osnovne etičke vrijednosti, građansko društvo, oblici pravnih osnova, građanska religija, obrazovanje u vjeri, opći kurikulum, školski vjeronauk, etike, islamski školski vjeronauk

1. UVOD*

Ponajprije vam dugujem zahvalnost što ste mi na ovom kongresu povjerali temu koja je s obzirom na raspravu o europskom Ustavu posebno aktualna. Kao što znate, Europski parlament je predložio da se u

* Skraćenice ukoliko nisu objašnjene u bilješkama:

DH = *Dignitatis humanae*, Deklaracija o vjerskoj slobodi II. vatikanskog sabora

EG-V = *Ugovor o osnivanju Europske unije*, pročišćena verzija Ugovora

EuGrCh = Europsko vijeće, *Povelja o osnovnim pravima Europske unije* od 7. 12. 2000.

EU-V = *Ugovor o Europskoj uniji* (ugovor iz Maastrichta), pročišćena verzija Amsterdamskog ugovora

Eu-VE = Europska skupština, *Nacrt Ustava Europske unije* od 12. lipnja 2003 (CONV 797/1/03 rev. 1): 1. dio s preambulom, 2. dio – *Povelja o osnovnim pravima* (EuGrCh)

GE = *Gravissimum educationis*, Deklaracija o kršćanskom odgoju II. vatikanskog sabora

Ustav unese odredba o odnosu Crkve i države (čl. I-51) kao i o vjerskoj slobodi (čl. II-14).¹ U zemljama članicama u središtu javnog interesa također su vjersko-pravna pitanja, kao što su primjerice vjerski simboli u školama i vjeronauka za nekršćanske konfesije.

Od početka nam treba biti jasno gdje se kod tog predmeta nalazi granica domašaja pravne učinkovitosti. Vjera je odnos prema »svetome«²; nasuprot tome, pravo se posvećuje vanjskim uvjetima razvoja vjeronauka u tom svijetu. Ono u obliku vjerske slobode jamči nužnu slobodu naviještanja vjere i osobnog vjerskog iskustva te kao crkveno pravo između ostalog osigurava autentičnost vjerskog pitanja i identitet crkvene zajednice. Koji su oblici prenošenja vjere prikladni u određenom području, dalekosežno izmiče – premda ne u potpunosti – nadležnosti pravnika.

To vrijedi i za vjeru u javnoj školi. Treba li ona nuditi prenošenje znanja, katehezu ili oboje? Treba li o vjerskom pitanju određene Crkve putem pojavnih oblika čitavog vjerskog područja informirati ili ga nuditi u konfesionalnoj povezanosti? Treba li vjera, kako bi doprla do što više ljudi, rasti u općoj »nastavi o životnim pitanjima«, čemu daju prednost nizozemski biskupi? Trebaju li srodne denominacije, kao što su npr. velike kršćanske Crkve, nastupati u javnoj školi konfesionalno-kooperativno? Trebaju li učenici imati mogućnost sudjelovanja u konfesionalnom vjeronauku druge vjeroispovijesti? Mjerodavna prosudba takvih problema ovisi o procjeni aktualne društvene klime u vjerskim pitanjima, ali i o učeničkom stavu.

Kao što znamo, o svakom od navedenih pitanja u posljednje su vrijeme razvijene i ponovno odbačene teorije religijske pedagogije.³ U Njemačkoj su pravnici to uzeli na znanje prilično ravnodušno. Desetlje-

ćima smo na stručnim kongresima slušali da je pravno rješenje konfesionalnog vjeronauka u javnoj školi izvrsno, a njegovo ustavnopravno jamstvo gotovo jedinstveno.⁴ Nasuprot tome, problematično je stanje u religijskoj pedagogiji, učestale izmjene njenih načela svjedoče o sumnji u samu sebe i zbunjenosti.⁵ U međuvremenu je kod nas i položaj pravnika postao teži. Uz preko 3 milijuna većinom turskih muslimana država iz integracijskih razloga⁶ pokazuje živ interes za uvođenje islamskog vjeronauka koji bez daljnijega ne odgovara obliku koji su povijesno obilježile kršćanske Crkve. Nadalje, s gledišta školskog prava, potrebno je regulirati stvarno stanje budući

¹ Usp. o tome P. R. SCHNABEL, *Die Stellung der Kirchen im Verfassungsvertrag der EU*, u: »Kirche u. Recht« (KuR) 2003, str. 155-178.

² U državno-crkvenopravnom prikazu tog oblika nije potrebna definicija vjere. O tome usp. H. ZIRKER, »Religion«, u: *Lexikon für Theologie u. Kirche* (LThK), 3. izdanje, 8. sv., Freiburg/Br. 1999, st. 1034-1036. Bez obzira na ovdje zanimljive iznimke, možemo se u kulturnom kontekstu Europe još uvijek priključiti shvaćanju da se mjerodavno radi o samoshvaćanju određene udruge kako bi se primjerice došlo do zaštićenog područja korporativne vjerske slobode. O pravnom položaju školskog vjeronauka u Njemačkoj usp. među mnogima: J. D'HEUR – S. KORIOTH, *Grundzüge des Staatskirchenrechts*, Stuttgart 2000, str. 88-97.

³ Iz najnovijeg razdoblja usp. među ostalim: A. BUCHER, *Religionsunterricht zwischen Lernfach und Lebenshilfe. Eine empirische Untersuchung zum katholischen Religionsunterricht in der Bundesrepublik Deutschland*, Stuttgart 2000.

⁴ Usp. E. FRIESENHAHN, *Religionsunterricht und Verfassung*, u: »Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche« 5(1971), str. 67-88, ovdje 67.

⁵ Usp. Chr. LINK, »Religionsunterricht«, u: J. LISTL – D. PIERSON (ur.), *Handbuch des Staatskirchenrechts der Bundesrepublik Deutschland* (Hdb-StKirchR), 2. izdanje, 2. sv., Berlin 1995, str. 439-509, ovdje str. 447-458.

⁶ Usp. H. SCHULZE-FIELITZ, »Verfassungsrecht und neue Minderheiten«, u: TH. FLEINER-GERSTER (ur.), *Die multikulturelle und multi-ethnische Gesellschaft*, Freiburg/Schw. 1995, str. 133. i dalje, ovdje 135-137).

da vjeronauk uslijed sve veće dekristijanizacije više ne stiže do znatnog dijela učenika jer oni ne pripadaju ni jednoj kršćanskoj Crkvi. Kako se tu mogu pouzdano prenositi etički standardi građanskog društva koje inače obuhvaća vjeronauk?

Konačno, potrebno je navesti pravne propise Europske unije. Unija je zajednica država posebne vrste zasnovana na integraciji.⁷ Doduše, u području općeg obrazovanja kompetencija Unije je ograničena na poticajne mjere i preporuke, i to izričitim isključivanjem svakog usklađivanja propisa nacionalnog prava i uprave (čl. 19 st. 4 EG-V)⁸, no ipak su zemlje članice više nego prije sklone zatvaranju »rupa« u odredbama u vlastitom pravu, kad je riječ o slično postavljenom obrazovno-socijalnom problemu, po uzoru na susjedne zemlje. »*Razvoj visokokvalitetnog obrazovanja*« kojemu teži zajednica treba biti ostvaren suradnjom, tj. razmjenom iskustava koja posebice uklanja obrazovne prepreke unutar Europe. Federalistički obrazložena odgovornost zemalja članica za nastavne sadržaje i oblikovanje obrazovnog sustava te raznovrsnost kultura i jezika (čl. 149 st. 1 EG-V) ne stvaraju prepreku već su shvaćene upravo kao poticaj integraciji. U taj pravno-politički proces osobito je uključen katolički vjeronauk u javnim i slobodnim školama. Opće crkveno pravo poznaje propise o vjeronauku, posebice o nadzoru koji crkvene vlasti provode nad školskim vjeronaukom i vjeroučiteljima⁹, što svjetovno upravno pravo najvećim dijelom priznaje kao predmet crkvene autonomije. Ono što s obzirom na to važi u svim zemljama Europske unije *samim time* ima integrativne, a onda i europske komponente.

Time su sa sveukupnog europskog gledišta prepoznatljiva praktična načela koja čine očitom važnost vjeronauka u europskom društvu, a važna su i kao putokaz za

sljedeća razmišljanja: s jedne strane, u pravu svih zemalja članica vjera je tema školske pouke; zabrana vjerske pouke u javnim školama postoji samo u jednoj jedinoj zemlji članici EU-a, Francuskoj, a čak i tu ne neprekidno. S druge se strane izvješćuje o nedostatnom prihvaćanju navještaja vjere, ali i o često neprikladno izraženom zahtjevu za usmjeravanjem u važnim životnim pitanjima.

U sljedećim razmišljanjima nećemo moći izbjeći da često postanu vidljivi njemački stav prema očekivanju i očekivanja (ali i strahovi) koja na tome počivaju s obzirom na europsko pravo. To možemo procijeniti kao znak da smo tek na početku produbljenog stručno-znanstvenog dijaloga na europskoj razini.

2. GRAĐANSKO DRUŠTVO – NOVO GRAĐANSKO DRUŠTVO

Pojam »građansko društvo« poznajemo iz društvenih znanosti najkasnije od doba političkog obrata u Srednjoj i Istočnoj Europi prije više od deset godina. Radi se o pokušaju prijevoda starijeg pojma »civil society«, koje *Ralf Dahrendorf* 1989. u *Trećem castelgandolfskom razgovoru Instituta za humanističke znanosti* opisuje kao društvo

⁷ O tumačenju Europske unije kao novotvorevine u odnosu na klasične oblike državnog i narodnog prava, usp. *Entscheidungen des (deutschen) Bundesverfassungsgerichts (BverfGE)* 89, 155(189,195); C. SCHÖNBERGER, *Die Europäische Union als Bund*, u: »Archiv des öffentlichen Rechts« (AöR) 129 (2004), str. 81-120.

⁸ Usp. F. FECHNER, *Kultur und Bildung im Europarecht*, u: »Recht der Jugend und des Bildungswesens« (RdJB) 1996, str. 35-47.

⁹ Usp. k. 804, 805 CIC. O školskom vjeronauku i vjeroučitelju usp. W. REES, »Der Religionsunterricht«, u: J. LISTL – H. SCHMITZ (ur.), *Handbuch des kath. Kirchenrechtes*, 2. izdanje, Regensburg 1999 (HbdKathKR), str. 734-749.

koje je »općenito obilježeno postojanjem autonomnih tijela, tj. organizacija kojima ne upravlja država ili druge središnje institucije. Tu ubrajamo političke stranke i sindikate ali i industrijska poduzeća, društvene pokrete, slobodna zvanja i autonomna sveučilišta, slobodne Crkve i zaklade u svrhu općeg dobra... Ipak, bit mog pojma »civil society« nije u tim organizacijama i institucijama kao takvima. Ona je naprotiv u skupu legitimnih zahtjeva koje možemo nazvati »građanska prava«. ¹⁰ U tom smislu razlikujemo barem tri različita koncepta građanskog društva. ¹¹

- Klasično-liberalni koncept ¹² naglašava povezanost između demokratskih institucija i tržišno-privredno djelatnih udruga koje su u nadležnosti građana. Misao »*free choice*« pritom ne ostaje ograničena na ekonomskome, na proizvodnji i potrošnji, već obuhvaća i ostala društvena područja. Kako se čini, tom su modelu bliska aktualna nastojanja privatizacije javnih poslova u brizi za opstanak. Time je profitiralo državno školstvo, primjerice ideja privatnih visokih škola koje se pretežno financiraju iz studijskih pristojbi i sredstava treće osobe ¹³. Funkcija države je uglavnom ograničena na kanaliziranje mogućih sukoba u toj slobodnoj igri snaga. Možemo pretpostaviti da bez obzira na te strategije sukoba, usmjerenost prema vrijednostima zajednice kao državnom zadatku ne igra posebnu ulogu.

- Drugi bi koncept prije svega htio u temeljno-demokratskom smislu preuzeti tržišno-privredne elemente prvog modela ukoliko kod njih postoji bojazan od kapitalističkih »izroda«. Tipični pojavi oblici su građanske inicijative i nevladine organizacije (NGOs) koje, ozakonjene samo zbnjenošću i vlastitim interesom, između ostalog pokušavaju političkim pritiskom utjecati na procese odlučivanja koji se od-

vijaju u skladu s ustavom u državnim organima ili tržišnim strategijama koncerna. ¹⁴ Predodžbe o vrijednostima na kojima se temelje takve aktivnosti proizlaze pretežno iz vlastitog samorazumijevanja, u svakom slučaju u tom se pogledu ne očekuju poticaji od strane države i javne škole.

- Treći koncept, nazvan antropocentrični ili društveno-etički, zanemaruje potrebu za autonomnim (nedržavnim) institucijama kao temeljima građanskog društva, te usmjerava pozornost ponajprije na samog građanina i njegove »moralne stavove, očekivanja i načine ponašanja«. ¹⁵ Iz njegova općeg smisla proizlazi spremnost na zalaganje za počasne zadatke, osobito u udrugama koje rasterećuju državu i mogu bolje rješavati lokalne probleme. Stoga je načelo subsidiarnosti opće obilježje tog

¹⁰ R. DAHRENDORF, »Die gefährdete Civil Society«, u: K. MICHALSKI (ur.), *Europa und die Civil Society*, Castelgandolfo-Gespräche 1989, Stuttgart 1991, str. 247-263, ovdje 262.

¹¹ Usp. primjerice M. SPIEKER, »Herrschaft und Subsidiarität: die Rolle der Zivilgesellschaft«, u: W. J. MÜCKL (ur.), *Subsidiarität*, Paderborn 1999, str. 49-61, ovdje 54; H. WULSDORF, »Die Zivilgesellschaft als Ort kirchlicher Entfaltung«, u: U. ZELINKA (ur.), *Über-Gänge – Forum Zukunft*, Paderborn 2000, str. 107. i dalje (114. i dalje); B. SCHEFFLER, »Kirchliches Engagement in der Bürgergesellschaft«, u: U. ALEMANN i sur. (ur.), *Bürgergesellschaft und Gemeinwohl*, Pladen 1999, str. 93. i dalje.

¹² Usp. A. KRATSCHEMAR – W. MARSCHITZ, *Die Bürgergesellschaft: Stationen einer Idee*, u: »Zeitschritte« 2 (online-izdanje).

¹³ Usp. U. STEINKEMPER, *Die verfassungsrechtliche Stellung der Privathochschule und ihre Förderung*, Berlin 2002.

¹⁴ Usp. npr. U. v. ALEMANN – R. G. HEINZE – U. WEHRHÖFER (ur.), *Bürgergesellschaft und Gemeinwohl*, Opladen 1999. O ulozu države vidi ovdje posebice prilog: F. BEHREN, »Der aktivierende Staat«, str. 48-59. Država bi trebala »otvoriti i poticati komunikaciju s odgovornim akterima i između njih« i »ograničiti se na svoju ulogu moderiranja, poticanja i menadžmenta« (str. 53).

¹⁵ Usp. *isto*.

koncepta, a on je blizak katoličkom društvenom nauku usprkos nekim ovdje nezanimljivim varijantama. Antropološka povezanost s građanskim poimanjem građanina neposredno upućuje na potrebu za konsenzusom vrijednosti čije njegovanje pripada navedenim nevladinim udrugama za koje država treba ponuditi prikladne mogućnosti razvoja uz potpuno očuvanje propisa za neidentifikacijom koji proizlazi iz obveze nepristranosti¹⁶. Kako se čini, taj je koncept građanskog društva barem u Njemačkoj doveo do toga da u tom smislu dajemo prednost pojmu *ново građansko društvo*.¹⁷

3. ŠKOLA U GRAĐANSKOM DRUŠTVU

Nevladine inicijative, tj. modeli obrazovanja koji počivaju na ustavnopravno zajamčenoj slobodi privatnih škola bit će uvijek posebno privlačne za školu utemeljenu na građanskom društvu. Mogućnosti realizacije dosad su u Europi bile dalekosežno određene obrazovno-povijesnim čimbenicima. Tu ne trebamo raspravljati o tome kako ujednačavanje europskog prava utječe na status slobodnih katoličkih škola.¹⁸ No primjećujemo da su u kanonskom školskom pravu prije svega komponente roditeljskog prava pod utjecajem deklaracije II. vatikanskog sabora o kršćanskom odgoju (*Gravissimum educationis*) od 28. listopada 1965.¹⁹ doživjele jasnu revalorizaciju: pravo na odgoj koje Crkvi pripada na poseban način (*singulari ratione*) temeljem njezne spasenjske zadaće (k. 794 čl. 1 CIC) pridruženo je pravu prvenstva (*ius primarium*) roditelja na odgoj djece (k. 1136 CIC). Na školskoj razini oba se povezuju u model kršćanske odgojne zajednice²⁰ čiji se odgojni zadatak realizira »u uzajamnoj smisljenoj suradnji«²¹ jer mu je svrha *jedinstvena* djetetova osobnost. Obilježja te od-

gojne zajednice ne važe samo onda kad Crkva upravlja školom. I u školskom vjeronauku u javnim školama također valja ustanoviti takav oblik suradnje države, Crkve, roditelja i nastavnika na osnovi državnog-crkvenog prava i prava na sudjelovanje u upravljanju školom.

Ni jedan od navedenih modela građanskog društva iz sociološke perspektive državi ne uskraćuje pravo na vlastite, tj. javne škole. Tek iz ustavnopravnih razloga valja kao manjinska mišljenja koja su izolirana zanemariti pokušaje da se državna školska ustanova dovede u sumnju²². Kod realne procjene stanja obrazovne politike na ko-

¹⁶ Usp. primjerice F.-R. JACH, *Schulverfassung und Bürgergesellschaft in Europa*, Berlin 1999.

¹⁷ Usp. T. HAUSMANNINGER, *Aufbruch in die Neue Bürgergesellschaft?*, u: »Stimmen der Zeit« (2001), str. 99-107.

¹⁸ Usp. M. BALDUS, »Die katholischen Freien Schulen der europäischen Rechtsangleichung«, u: S. MUCKEL (ur.), *Kirche und Religion im sozialen Rechtsstaat – Festschrift für Wolfgang Riefner zum 70. Geburtstag*, Berlin 2003, str. 33-66.

¹⁹ GE (28. 10. 1964), u: »Acta Apostolicae Sedis« (AAS) 58(1966), str. 728-739. Lat. i njem. izdanje tekstova vidi u: *LThK*, 2. izdanje, Erg.-Bde II. vat. koncil, ovdje 2. sv., Freiburg/Br. 1967, str. 357-403, čl. 8.

²⁰ Usp. k. 796 § 2 CIC; DH; Erklärung zur Kath. Schule v. 19. 3. 1977., u: (R. ILGNER) *Handbuch Kath. Schule*, sv. 1 Dokumente, Köln 1994, str. 67-91, osobito br. 53-56, R. ILGNER, *Uvod*, str. 49-66 (58-60); DH; *Erklärung über die Kath. Schule an der Schwelle zum dritten Jahrtausend* od 28. 12. 1997, u: »Pfarramtsblatt 1998«, str. 270-278, osobito br. 18-21. »Nachweise im Statutenrecht kath. Privatschulen in Deutschland«, u: M. BALDUS (uredio i uvod napisao), *Handbuch Kath. Schule*, sv. 4, Köln 1992, str. 25-27.

²¹ Tako o odnosu države i roditelja u BVerfGE 34, 165 (183).

²² Usp. E. BÄRMEIER, »Über die Legimität staatlichen Handelns unter dem Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland. Die Unvereinbarkeit staatlichen Schulehaltens mit den Verfassungsprinzipien der 'Staatsfreiheit' und 'Verhältnismäßigkeit' des staatlichen Schulehaltens«, u: *RdJB* 1993, str. 80-91.

joj se temelji pravni stav državno zalaganje za školu proizlazi već iz potrebe skrbi za opstanak. Radi opće dobrobiti država treba primarno ili supsidijarno voditi računa o tome da sljedeća generacija sa sobom donese toliki razvoj osobnosti, znanja i vještina da je u stanju prepoznati probleme svog doba i prema mogućnosti ih rješavati. To je važan aspekt prava na obrazovanje koje je posebno regulirano u brojnim novijim ustavima zemalja članica EU-a²³, ali i u samom pravu Unije²⁴.

Inicijative građanskog društva u javnom školstvu posvećene su prije svega sudjelovanju u upravljanju školom. Tu se preklapaju roditeljsko pravo i osnovne demokratske predodžbe. Doduše, roditeljsko pravo zajamčeno ustavnim pravom utječe na javnu školu, npr. kod načelne odluke o školskom životnom putu i njegovoj vjersko-svjetonazornoj strani²⁵, ali ono zbog svojega izuzetno individualnog, na dijete ograničenog smjera nije dokument o suodgovornosti građanskog društva. S druge su strane individualni odgoj i odgoj školske zajednice praktički tako uzajamno isprepleteni da u tzv. školskoj suradnji ovlaštenih odgajatelja, osobito gdje ona u obliku udruga postoji izvan pojedine škole, pored osnovnog demokratskog sudjelovanja možemo prepoznati i skup elemenata roditeljskog prava.

Nije samo u Njemačkoj država spremna iskoristiti zahtjeve građanskog društva za javnom školom kako bi na licu mjesta potaknula i razvila konkurenciju nastavnika. U mnogim područjima državne uprave danas je prepoznatljiva tendencija potpunog ili djelomičnog premještanja javnih poslova u privatne ruke jer se od slobodne konkurencije ne očekuje samo smanjenje troškova koje plaćaju porezni obveznici već i povećanje učinkovitosti. Stoga ne čudi da se postavlja pitanje treba li škole i fakul-

tete iz funkcionalnih ruku države i općina koje tradicionalno vladaju njemačkim obrazovnim sustavom prepustiti konkurenciji javnih i privatnih ruku.²⁶ U istom smjeru ide nastojanje da se ponekim javnim školama dade veća autonomija u upravljanju osobljem i stručnim sredstvima ali i u nastavnoj ponudi, čime bi im se omogućio razvoj vlastitoga školskog profila u usporedbi s ostalim javnim i neovisnim školama.²⁷ U takav program, čija je atraktivnost u konkurenciji²⁸, javna škola treba, prije svega ako se vodi kao škola sa cjelodnevnim nastavom, uključiti mjesno okruženje. Pritom se uglavnom radi o društvenim skupinama s lokalnim težištem, primjerice u području sporta, rada, gospodarstva i kulture, ali i Crkava i vjerskih zajednica. *Sponzorstvo*, dakle prikupljanje sredstava od trećih osoba, posebice za određene projekte, olakšano je za javnu školu ukoliko ona sama može kontaktirati s udrugom za unapređenje ili ostalim mjesnim udrugama koje djeluju u humanitarne svrhe.

²³ Npr. *Njemačka*, pokrajinski ustavi: Bavarska, čl. 128, st. 1; Brandenburg, čl. 29; Mecklenburg-Vorpommern, čl. 8; Niedersachsen, čl. 4 st. 1; Nordrhein-Westfalen, čl. 8, st. 1; *Thüringen*, čl. 20; zatim *Portugal*: čl. 73 st. 1; *Španjolska*: čl. 27.

²⁴ Npr. čl. 14 st. 1 EuGrRCh = čl. II-14 st. 1 VEEU.

²⁵ U tom smislu usp. BVerfGE 34, 165 (183).

²⁶ Usp. npr. W. SCHLAFFKE – R. WEISS, *Private Bildung- Herausforderung für das öffentliche Bildungsmonopol*, Köln 1996; T. OPPERMAN, *Öffentlicher Erziehungsauftrag – eine Wiederbesichtigung nach der deutschen Einheit*, u: Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche 32(1998), str. 7-37 (29-31).

²⁷ Usp. S. JENKNER, »Wieviel Staat braucht die Schule? Internationale Entwicklungen und Perspektiven«, u: H. BADERTSCHER – H.-U. GRÜNDER (ur.), *Wieviel Staat braucht die Schule?*, Bern 1995, str. 111. i dalje.

²⁸ O tzv. sustavu kupovnica (*vaučera*) kao elementa konkurencije usp. C. B. BLANKART, CH. BEAT – G. KOESTER, u: *FAZ* br. 207, od 6. 9. 2003, str. 13.

Kao takvi partneri pojedinih javnih škola u obzir dolaze i župe ili nedržavne korporacije, osobito kada vjeronauk povezuje zajednički interes. Da je utjecaju građansko-društvenih grupacija i izvanškolskih osoba na javnu školu potreban jasan školsko-pravni okvir proizlazi već iz same rečenice da se poželjna građansko-društvena suodgovornost za javnu školu i egoističan zajednički interes ne mogu uvijek jasno odvojiti.

Doduše, mogućnosti oblikovanja škole kojoj je dodijeljena »djelomična autonomija« će vjerojatno biti manje negoli se tome nadaju neki zagovaratelji građanske inicijative. Državi ostaje zadatak da širom zemlje kvantitativno i kvalitativno osigura školske standarde. Vladajući obrazovnopolitički princip jednakosti mogućnosti, razvoj standarda nacionalnog obrazovanja koji čak nadilaze pojedine školske oblike i trenutnu evaluaciju obrazovnih ponuda trebaju biti odgovorni i u ingerenciji države i njene školske uprave. Tu nastaje protuteža koja opet znatno ograničava zajamčeni prostor djelovanja pojedine škole. Tada pojedine škole raspolažu još samo modalitetima pedagoškog puta na kojem se pojedinom učeniku prenosi od strane države zadani obrazovni standard (znanja, vještina i socijalne kompetencije). Mogućnosti utjecaja građanskog društva procjenjuju se višim ukoliko škola primjerice sa cjelodnevnom programom prelazi svoju obrazovnu zadaću u skladu s Ustavom te se treba posvetiti i društveno-pedagoški usmjerenoj skrbi o učenicima izvan nastave.

4. RELIGIJA U GRAĐANSKOM DRUŠTVU

Zapadno je kršćanstvo povijesno bilo obilježeno polaritetom carstva i papinstva. Odvajanje svjetovnih od duhovnih pitanja pripremio je osnove za odvajanje drža-

ve od Crkve u modernoj ustavnoj državi.²⁹ Da vjerska pitanja ne spadaju u državne zadaće, u svim je zemljama članicama EU-a važeće ustavno načelo koje, nadovezujući se na vjersku slobodu prema čl. 9 EMRK – u skladu s čl. 6 st. 2 (ex F) EU-V, treba poštivati i Unija.³⁰

Time nije rečeno da bismo vjerska pitanja koja treba izdvojiti iz sfere državne nadležnosti trebali promatrati kao privatnu stvar građana. Nedržavna pitanja mogu ipak biti javna pitanja. Uslijed obilježenosti europske kulturne tradicije različitim kršćanskim vjeroispovijestima pravni život na tom području odavna nije određivala individualna već kolektivna ili, bolje rečeno, korporativna vjerska sloboda. U toj socijalnoj ulozi Crkva, oslanjajući se na pravne sustave države i Crkve koji su se povijesno različito razvili, smatra važnim prenositi svoju poruku u odnosu na državu i društvo u politici, obrazovanju, gospodarstvu i umjetnosti. Tu je ona izložena nadmetanju s ostalim vjerskim i svjetovnim snagama i uskladuje svoje ponašanje prema činjenici da »je kod pluralizma riječ o neuništivoj osnovnoj strukturi demokratski slobodnog društva naše sadašnjosti«. ³¹ Istovremeno je

²⁹ Usp. C. STARK, »Die Bedeutung des Christentums und der Kirchen für die Identität der Europäischen Union und ihrer Mitgliedstaaten«, u: *Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche* 31(1997), str. 5-27 (8-12, 25 i dalje).

³⁰ Možemo reći da pretežni dio svih tužbi kojima državni organi osuđuju povredu vjerske slobode dolazi na Europski sud za ljudska prava iz Grčke. O nedostatku dosljednosti u onome što određuje važan odnos između države i Crkve usp. članak o raspravi Otta Luchterhanda o gorenavedenom predavanju C. Starcka na navedenom mjestu, str. 34. Usp. također: M. BALDUS, *Die Europäische Union und die Kirchen*, u: »Revue Hellénique de Droit International« 2000, str. 189-213 (196, 200).

³¹ Usp. K. LEHMANN, »Kirche und Glaube in einer pluralistischen Gesellschaft«, u: RAT DER EUROPÄISCHEN BISCHOFSKONFERENZEN (ur.), *Religion als Privatsache und als offen-*

jasno da umnažanje i nadmetanje društvenih strujanja i društvena homogenizacija mogu biti »ometajući čimbenici političkog mira« i izazov za liberalnu ideju građanskog društva³² i pravnu državu³³. Konačno, pluralizam postaje uočljiv i unutar institucija koje djeluju na području građanskoga društva, bilo da je poticajan ili ometajući, kao što se može lako prepoznati kada je riječ o Crkvi.³⁴

Kao što je opće poznato, demokratska ustavna država »upravo u pluralističkom i sekularnom društvu, sama od sebe nije u stanju... jamčiti etičke pretpostavke koje su potrebne za uspješan život.«³⁵ Te se »pretpostavke« razvijaju između ostalog u nedržavnim inicijativama građanskog društva. Premda Crkva, prema vlastitom poimanju o sebi samoj, nije udruga građanskog društva³⁶, ona ipak priznaje i potiče zalaganje vjernika u društvu. Pritom razlikujemo »ono što vjernici – bilo pojedinačno, bilo udruženi – rade u svoje ime kao građani (...) od onoga što rade u ime Crkve skupa sa svojim duhovnim pastirima.«³⁷ U tom smislu Crkva sudjeluje i kao institucija u nedržavnom razgovoru građanskih udruga i to na temelju opće vjerske slobode koju jamči³⁸ svjetovna ustavna država, a ne nadajući se privilegijama ili ozakonjenju stečenih prava.³⁹ To čini osnovu suradnje crkveno povezanih laika u javnim institucijama, kao što su npr. vjeroučitelji u javnim školama i crkvene institucije koje služe općem dobru – slobodne škole, bolnice i dječji vrtići.⁴⁰

Ako je državi i zabranjeno neposredno zahvaćanje u upravo spomenute »pretpostavke«, to nipošto ne znači da su joj oduzete sve mogućnosti djelovanja.⁴¹ Kao država koja je kompetentna i za područje kulture, ona ima zadaću da pored umjetnosti, obrazovanja i znanosti unapređuje i vjeru u građanskom društvu stvaranjem povoljnih uvjeta za njen samostalan razvoj. Tu

ne ubrajamo samo ustavno jamstvo vjerske slobode već i uspostavu državno-crkve-

tliche Angelegenheit, Dokumente des IX. Symposiums der europäischen Bischöfe in Rom 1996, Köln 1997, str. 51-66 (56). O posebnom ekleziološkom aspektu usp. I. BERTEN, *Pluralismus und Überzeugungen*, u: »Concilium« 2003, str. 410-418.

32 Usp. C. LEGGEWIE, »Liberale Bürgergesellschaft und Multikulturalismus«, u: H. MANDT (ur.), *Die Zukunft der Bürgergesellschaft in Europa*, Baden-Baden 1994, str. 71. i dalje (72).

33 Usp. o tome S. HUSTER, *Die ethische Neutralität des Staates. Eine liberale Interpretation*, Tübingen 2002, str. 407-414.

34 A. VERHÜLSDONK, *Der Religionunterricht der Zukunft – überkonfessionell und interreligiös?*, u: »Informationen für Religionslehrerinnen und Religionslehrer im Bistum Limburg 2001«, str. 186. i dalje.

35 Usp. K. LEHMANN, *Kirche* (usp. bilješku 31), str. 65. Vidi također E. W. BÖCKENFÖRDE, »Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation«, u: *Erbacher Studien – Ernst Forsthoff zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 1967, str. 75. i dalje (93). O pitanju primjene vrijednosti iz Ustava, usp. U. DI FABIO, *Grundrechte als Wertordnung*, u: »Juristenzeitung« (JZ) 2004, str. 1-8.

36 Usp. F. E. ANHELM, »Rolle und Funktion von Kirchen und Religionsgemeinschaften im Gemeinwesen«, u: P. MÜLLER-GRAFF – H. SCHNEIDER (ur.), *Kirchen und Religionsgemeinschaften in der Europäischen Union*, Baden-Baden 2003, str. 15-23 (21).

WULSDORF (*Zivilgesellschaft*, str. 111, usp. bilješku 11) s pravom primjećuje da mjesno određene Crkve ne ovisi samo o vlastitoj procjeni. Ono je, naprotiv, mnogo više obilježeno onime što su država i društvo odobrili kao područje djelovanja. Ulaženje Crkve u javnu školu ukazuje i na javni karakter Crkve.

37 GS 76.

38 DH, osobito br. 6.

39 GS 76.

40 RAT DER EUROPÄISCHEN BISCHOFSKONFERENZEN (ur.), *Religion als Privatsache und als öffentliche Angelegenheit* (usp. bilješku 31), Grunddokument, br. 3-8; A. WOLLBOLD, *Religionsunterricht in der Bürgergesellschaft*, u: »Trierer Theologische Zeitschrift« (TrTheolZ) 2000, str. 270. i dalje (276); A. VERHÜLSDONK, *Religionsunterricht – Grundlage von Religionsfreiheit*, in: »Stimmen der Zeit« (StdZ) 2003, str. 329-337 (336).

41 O problematici zahtjeva za ukidanjem diskriminacije s obzirom na postojeći sustav vrijednosti usp. DI FABIO, *Grundrechte* (usp. bilješku 35), str. 2. i dalje.

nog pravnog sustava povoljnog za Crkve i vjerske zajednice i uvažavanje njihove važnosti kod donošenja državnih mjera poticanja kulture. U skladu s europskim pravom, njemački Savezni ustavni sud je u tzv. presudi o raspelima 1995.⁴² ukazao na to da svjetonazorno nepristranoj državi »predaja ... mjerodavnih tradicija razmišljanja, moralnih iskustava i obrazaca ponašanja ... ne može biti nevažna. To u posebnoj mjeri vrijedi za školu, u kojoj se prije svega prenose i obnavljaju kulturne osnove društva.« Ta »jamstvena odgovornost« države⁴³ koja se odnosi na temeljne vrednote na kojima se država zasniva, ovdje je definirana jasnim normama o odnosu crkvenih/vjerskih zajednica i države,⁴⁴ predlošcima odgojnih i obrazovnih ciljeva školstva⁴⁵ i ustavnim preambulama⁴⁶ kojima se primjerice upućuje na odgovornost pred Bogom ili određene kulturalne tradicije.⁴⁷ Dio toga isto- vremeno određuje aktualno razumijevanje građanske religije. Taj u pojedinostima sporan pojam⁴⁸ jedan je od kodeksa socijalnog ponašanja koji iz pluralizma religija i svjetonazora pokušava izvesti ono opće i važno i time odustati od opipljive transcendentale povezanosti. U pluralističkom društvu ne možemo se odreći takvog načela, ali ono nije dovoljno kao osnova vrijednosti države jer je građanska religija proizašla iz određenih društvenih odnosa, ostaje na njih ograničena i stoga kao religija (u užem smislu) ne dopušta kritičku distancu.⁴⁹ Državi također nije dopušteno da svoj odnos prema vjerskim zajednicama shvaća samo kao jamstvo zajedničke vjerske slobode.⁵⁰ Njen je legitimni interes da posebnu pozornost posveti takvim Crkvama i vjerskim zajednicama iz čije je hijerarhije (zadpadnokršćanskih) vrijednosti proizašla demokratska ustavna država. Pitanja koja se odnose na položaj Crkve u građanskom društvu ne mogu se dalje produbljivati.

Naprotiv, potrebno je raspravljati o tome u kojoj se mjeri građansko-društveni aspekt može odnositi na pravni položaj djelovanja Crkve u svijetu, posebice s obzirom na školski vjeronauk u javnim školama.

⁴² BverfGE 93, 1 (22).

⁴³ Usp. W. WEIB, *Privatisierung und Staatsaufgaben*, Tübingen 2002, 71, 291 sl.

⁴⁴ Usp. npr. *Njemačka*: čl. 140. Ustava iz 1949, 136 i dalje; *WeimRV* 1919; *Irska*: čl. 44. Ustava iz 1937; *Italija*: čl. 7, 8 i 20 Ustava iz 1947; *Portugal*: čl. 41. Ustava iz 1976; *Španjolska*: čl. 16. Ustava iz 1978.

⁴⁵ Usp. M. BRENNER, *Religionsfreiheit und Erziehung in Westeuropa*, u: *RdJB* 2002, str. 389-404 (395. i dalje). Primjeri: *Njemačka pokrajina Nordrhein-Westfalen*, čl. 7. Ustava; *Grčka*, čl. 16. st. 2. Ustava iz 1975.

⁴⁶ Usp. npr. *Njemačka*: Ustav iz 1949, *Grčka*: Ustav iz 1975, *Irska*: Ustav iz 1937, *Španjolska*: Ustav iz 1979.

⁴⁷ O odgojnoj zadaći države usp. M. THIEL, *Der Erziehungsauftrag des Staates in der Schule*, Berlin 2000, osobito str. 86-131.

⁴⁸ H. HOFMANN (Recht, Politik und Religion, u: *JZ* 2003, str. 377-385 [383]), nadovezujući se na Rousseau – građansku religiju »vjerskim nadmašenim duhovnim povezivateljem autonomnog građanskog društva«, na navedenom mjestu i ostale upute o shvaćanju građanske religije s današnjeg stajališta. Najnovije o toj temi vidi u: »Tübinger Theol. Quartalschrift« (TübTheolQ) 183 (2003). Usp. i priručnik »Zivilreligion«, napose sljedeće članke: R. PUZE, *Zivilreligion – Einführung und Zusammenfassung*, str. 89-96; H. EILERT, *Zivilreligion – Systematische Aspekte eines historischen Phänomens*, str. 97-127; J. WERCKMEISTER, »Religion civile« und katholisches Kirchenrecht, str. 128-134; J.-P. DURAND, »Zivilreligion zwischen Trennung und Vertrag unter Staaten und Religionsgemeinschaften Niederlanden«, str. 148-166. i L. MUSSELLI, *Zivilreligion in Italien*, str. 167-176.

⁴⁹ Usp. DEUTSCHE BISCHOFSKONFERENZ, Kommission für Erziehung und Bildung, SEKRETARIAT DER DEUTSCHEN BISCHOFSKONFERENZ (ur.), *Die bildende Kraft des Religionsunterrichts* (27. 9. 1996), sv. 96, Bonn, str. 23-25.

⁵⁰ Kao što to primjerice u Njemačkoj zastupaju oni autori koji zagovaraju rješavanje povijesno razvijanog državno-crkvenog pravnog sustava koji je u osnovi obilježen ustavnim pravom na religiju. Usp. C. WALTER, »Staatskirchenrecht oder Religionsverfassungsrecht«, u: R. GROTE i sur. (ur.), *Reli-*

5. VJERONAUK U JAVNOJ ŠKOLI

5.1 Sadašnji pravni položaj u zemljama članicama EU-a

Prikaz obuhvaća zemlje EU-a i deset država koje će se uskoro pridružiti Uniji (Estoniju, Letoniju, Litvu, Maltu, Slovačku, Sloveniju, Poljsku, Češku, Mađarsku i Cipar).⁵¹ Ovdje potrebna ispitivanja pokazala su se neočekivano teškima jer još ne postoji aktualno izvješće zemalja na temelju Europske unije posebno za školski vjeronauk. Stoga smo upućeni na dokumente izrađene za simpozij »Vjeronauk u javnim školama u Europi« koji je održan 1991. godine u Rimu.⁵² Ovdje su ti dokumenti uglavnom ažurirani između ostalog podacima »informativne mreže o obrazovanju u Europi« (EURYDICE) i literature s područja državnog i crkvenog prava o europskom pravu.⁵³ Zbog ograničenog prostora neće biti moguće izbjeći nepreciznosti.

U gotovo svim zemljama religija je ponudena kao nastavni predmet u javnim školama, naravno s razlikama glede koncepcije nastave, strukturalnih svojstava, statusa vjeroučitelja i sudjelovanja u Crkvi.

a) Vjeronauk *nije predviđen* u javnim školama u *Francuskoj* i, koliko je poznato, u *Sloveniji*. U *Francuskoj* se isključenje vjeronauka temelji na tzv. Zakonu odvajanja iz 1905. godine, koji se nije odnosio na pokrajine Alzas i Lotaringiju⁵⁴ jer su one između 1871. i 1919. pripadale Njemačkoj. U njima uglavnom i dalje vrijedi pravni položaj utemeljen na njemačkom pravu, tj. konfesionalni je vjeronauk u okviru općega nastavnog plana i programa u javnim školama. U *Francuskoj* se već neko vrijeme ističe »liberalizacija« ustavnopravnog načela laicizma (*laïcité*). Tako se školsko dušobrižništvo (*aumônerie de l'enseignement public*) u nižim gimnazijama odob-

rava na zahtjev roditelja. Srijedom poslijepodne nema nastave kako bi se omogućila kateheza koju provodi župna zajednica (uz odobrenje ravnatelja u prostorijama javne škole). Čini se da je u *Sloveniji*, gdje se odnos Crkve i države isprva pozitivno razvijao, za nepovoljan status vjeronauka, uglavnom odgovoran crkveno-politički smjer tadašnje vlade.⁵⁵ U *Nizozemskoj*, čiji obra-

---

gionsfreiheit zwischen individueller Selbstbestimmung, Minderheitenschutz und Staatskirchenrecht, Berlin 2001, str. 215-240; G. CZERMAK, »Religions(verfassungs)recht« oder »Staatskirchenrecht«?, u: »Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht« (NVwZ) 1999, str. 743. i dalje.

51 Pregled školskog vjeronauka u ostalim europskim zemljama izvan Europske unije vidi u bilješci 81.

52 Usp. SEKRETARIAT DER DEUTSCHEN BISCHOFSKONFERENZ (ur.), *Religionsunterricht an öffentlichen Schulen in Europa, Dokumentation eines Symposiums vom 13.-15. April 1991 in Rom*, Bonn 1991.

53 Specijalna pravno-poredbena literatura o vjeronauku je u zemljama članicama uvelike nadmašena. Usp. novije priloge, npr. R. SAUER, *Der Religionsunterricht im europäischen Vergleich*, u: »Religionspädagogische Beiträge« 2000, str. 137-151 (bilješka 1 i podaci o starijoj literaturi); P. SCHREINER (ur.), *Religious Education in Europe*, Münster 2000; BRENNER, *Religionsfreiheit* (v. bilješku 45). Glede pregleda općenito upućujemo na »Informationsnetz zum Bildungswesen in Europa (EURYDICE)« na <http://www.eurydice.org>, a posebice na pregledni prikaz po zemljama. O položaju državno-crkvenog prava sveukupno za nove zemlje pristupnice (2004) usp. F. MESSNER (ur.), *Le statut des confessions des Etats candidats à l'Union Européenne. Actes du Colloque, 17-18. 11. 2000 Strasbourg*, Milano 2003; B. SCHANDA, *Staat und Kirche in den Beitrittsländern der Europäischen Union*, u: KuR (2003), str. 117-128 (124. i dalje).

54 Riječ je o današnjim pokrajinama Bas-Rhine, Haut-Rhine i Moselle.

55 Za 2001. bilo je predviđeno opće uvođenje nekonfesionalnog izbornog predmeta »religija i etika«, usp. Herder-Korrespondenz (HK) 1996, str. 229. Ukoliko Crkva ne raspolaze vlastitim prostorima, na raspolaganje se stavljaju školske prostorije za vjeronauk koji organizira Crkva. Usp. STURM, »The State and Church Relationship in Slovenia«, u: MESSNER, *Statut des confessions* (usp. bilješku 53),

zovni sustav karakteriziraju slobodne škole pretežno u crkvenoj nadležnosti i odgovarajući konfesionalni vjeronauk,⁵⁶ vjerska pouka se samo izuzetno odvija u javnim školama (u osnovnoj školi na zahtjev roditelja)⁵⁷.

b) Vjeronauk je pretežno ponuđen *na konfesionalnoj osnovi*⁵⁸ i u Belgiji, Njemačkoj (uz izuzetak pokrajine Bremena), Finskoj, Italiji, Letoniji⁵⁹, Litvi, Luksemburgu, Malti, Sjevernoj Irskoj⁶⁰, Austriji, Poljskoj, Portugalu, Škotskoj⁶¹, Slovačkoj, Španjolskoj, Češkoj i Mađarskoj. Nastava se ostvaruje kada postoji minimalan broj učenika određene vjeroispovijesti, ali je za to djelomično potreban (tako je u Letoniji i Litvi) zahtjev roditelja.

Vjeronauk je nekonfesionalno organiziran, tj. kao odgoj o općim vrijednostima na kršćanskoj osnovi (ponekad s jasnim usmjerenjem prema prevladavajućem vjerskom smjeru), u Engleskoj i Walesu⁶², Danskoj, Grčkoj, njemačkoj pokrajini Bremen i na Cipru. U Estoniji⁶³, Švedskoj i u njemačkoj pokrajini Brandenburg religija se pojavljuje kao državna ponuda samo u okviru nauka o životu (uključujući porredbeni vjerski nauk). U Francuskoj je nastava nauka o građanstvu i moralu (»instruction civique«) posve laicistička, tj. koncipirana bez odnosa prema vjerskom nauku.⁶⁴

Konfesionalni vjeronauk prenosi »*vjerske sadržaje i predodžbe o vrijednosti dotične vjerske zajednice u smislu identifikacijske ponude*«⁶⁵. Doduše, u nekim zemljama postoje važne pravne razlike glede katehetskog udjela, tj. nastavnih elemenata koji uključuju prakticiranje vjerskog opredje-

dovalu sekularizaciju, katolički biskupi u zemlji daju prednost »nastavi o životnim pitanjima« (LEVO) umjesto konfesionalnom vjeronauku; poblize kod SAUERA, *Religionunterricht* (usp. bilješku 53), str. 141.

57 U osnovnoj je školi nastava pod nazivom »*geestlijke stromingen*« predviđena kao obvezatna i nije usmjerena na određenu religiju ili svjetonazor.

58 Važno obilježje konfesionalnosti vjeronauka: 1) nastavni sadržaj počiva na nauku određene Crkve ili vjerske zajednice; 2) barem nastavnici pripadaju toj vjerskoj zajednici. S obzirom na karakter naviještanja vjeronauka, Katolička crkva osim toga u načelu zahtijeva konfesionalnu homogenost učenika. U pojedinim europskim zemljama (kao što su Njemačka i Italija) je ipak, na temelju odgovarajućeg sporazuma između države i Crkve, pristup katoličkom vjeronauku omogućen i učenicima druge vjere.

59 Konfesionalni je vjeronauk (kršćanska etika) kao nastavna ponuda vjerskih zajednica odobren ukoliko postoji minimalni broj učenika. Ako se ne može ponuditi »kršćanska etika«, »etika« je obvezatan nastavni predmet. Usp. GÖLLNER, *Bildungs- und Lebraufgaben* (usp. bilješku 55), str. 206.

60 U Sjevernoj Irskoj konfesionalno odvajanje (s odgovarajućim vjeronaukom) određuje školstvo iz povijesnih i aktualnih razloga. Ipak, postoje konfesionalno integrirane škole, ali s konfesionalno odvojenim vjeronaukom.

61 U Škotskoj su katoličke slobodne škole praktički javne vjerske škole s katoličkim vjeronaukom. U javnim je školama kao predmet ponuđen »vjerski i moralni odgoj« (Religious and Moral Education).

62 U Engleskoj i Walesu katoličke slobodne škole ubrajaju se u javni sektor kao »škole koje dobivaju potporu« (*maintained schools*) odnosno kao »dobrovoljno potpomagane škole« (*voluntary aided schools*), ali imaju konfesionalni vjeronauk.

63 Tu je nastavni predmet usmjeren prema »kršćanskoj vjeri i njome kulturalno obilježenoj tradiciji«. Usp. P. SCHREINER, *Das Konzept eines nicht-konfessionellen Religionsunterrichts im europäischen Kontext*, Stručni skup »Religion und Kultur«, Zürich 16. 12. 2002, »online« tekst, 8.

64 U Francuskoj se razmišlja o uvođenju interdisciplinarnih religijskih pouka (»culture religieuse«), npr. zajedno s poviješću, filozofijom i francuskim jezikom. Usp. *L'enseignement du fait religieux dans l'école laïque, rapport de Régis Debray*, veljača 2002. Izvor: <http://www.education.gouv.fr/rapport/debray/default.htm>.

65 Usp. R. ILGNER, »Zur Situation des Religionunterrichts an den öffentlichen Schulen in Europa«, u: *Religionsunterricht an den öffentlichen Schulen in Europa* (vidi bilješku 51), str. 15-40 (29).

str. 157. i dalje (178). M. GÖLLNER, *Die Bildungs- und Lebraufgaben des Ethikunterrichts in Europa im Vergleich*, Münster 2002, str. 245, naziva školski vjeronauk u Sloveniji jednim od šest »fakultativnih predmeta« (koji se mogu godišnje odabrati).

56 Usp. M. BALDUS, *Katholische Freie Schulen* (usp. bilješku 18, str. 48. i dalje). S obzirom na uznapre-

ljenja.⁶⁶ Spektar seže od »kateheze u školi« (Poljska) do »moralnog odgoja i katoličke vjere« (Portugal). Osim toga, Katolička se crkva pridržava toga da konfesionalni vjeronauk u javnim školama ima barem karakter navještaja.⁶⁷ Potreba za *kanonskim poslanjem (missio canonica)* vjeroučitelja⁶⁸ koja na tome počiva, u načelu je priznata u pravu o državnim službama kao pretpostavka o nastavi i o namještenju.⁶⁹ Prema odredbama državnog školskog zakonodavca, cilj konfesionalnog vjeronauka u javnim školama izričito ili prešutno obuhvaća spomenuta svojstva građanske religije.⁷⁰

Manje zbog pravnih razloga negoli konfesionalne nadmoći, u pojedinim zemljama prevladavaju *samo određeni vjerski smjerovi* na vjeronauku u javnim školama, kao što je npr. evangeličko-luteranska konfesija u Danskoj i Finskoj (tu uz Pravoslavnu crkvu), rimokatolička konfesija u Italiji, Luksemburgu, Portugalu, Španjolskoj i na Malti. Italija primjerice na temelju Ugovora odobrava prihvaćanje nastavnika drugih konfesija (npr. židova i valdenza) za vjeronauk u javnim školama ili im barem stavlja na raspolaganje javne prostore.

c) Budući da je vjerska sloboda zajamčena ustavom i u zemljama članicama i na razini EU-a, vjeronauk u javnim školama je *obvezni predmet, izborni-obvezni predmet ili izborni predmet*. Roditelji imaju pravo odlučivanja o odgoju svoje djece do određene učeničke dobi (vjerska zrelost). Koristi li učenik svoje pravo odbijanja, postavlja se pitanje kako popuniti nedostatak socijalno-etičkog nauka koji bi inače bio obuhvaćen vjeronaukom. To se postiže uvođenjem drugoga predmeta koji je ionako u većini zemalja članica EU-a predviđen za učenike koji ne pripadaju vjerskoj zajednici koja je zadužena za vjeronauk. Taj se predmet primjerice naziva »etika«, »vrijednosti i norme«, »oblikovanje života,

etika, vjerski nauk«, »osobni i socijalni razvoj«, »laički moral«, »odgoj za zajednički život«, »filozofiranje s djecom« ili »filozofija«⁷¹. Učenik taj predmet odabire kao *alternativni* (izborni-obvezni predmet) ili pak kao *nadomjesni predmet* koji je obvezatan ukoliko se odbije vjeronauk.

Konfesionalni vjeronauk je *obvezatan predmet* pretežno u Njemačkoj, Finskoj, francuskim pokrajinama Alzasu i Lotaringiji, Irskoj, Austriji i na Malti. U Belgiji je, kao i u nekoliko njemačkih pokrajina, Litvi, Luksemburgu, Slovačkoj, Španjolskoj i Portugalu⁷² barem za dio obrazovnog razdoblja⁷³ *izborni-obvezni predmet*. Kao izbor-

⁶⁶ O pojmu »kateheza« u smislu »poučnog proučavanja kršćanskih vjerskih sadržaja, zajedno s upućivanjem na kršćansko životno ispunjenje« usp. *Courth Franz*, *Lexikon des Apostolats*, Wiesbaden 1995, str. 157-162 (157). Tendencija ograničavanja na puko prenošenje znanja najjasnije se pojavljuje u talijanskom školskom pravu.

⁶⁷ K. 761 CIC 1983. Usp. W. REES, *Der Religionsunterricht*, u: *HdbKathKR*, str. 734-749 (735).

⁶⁸ Usp. o tome H. HEINEMANN, *Die Mitarbeiter und Mitarbeiterinnen des Pfarrers*, u: *HdbKathKR*, str. 515-528 (527) s daljnjim upućivanjem na (ograničavajuće) posebno značenje pojma *missio canonica* (u smislu *missio catechetica* za školski vjeronauk) u njemačkom partikularnom pravu.

⁶⁹ Usp. o tome tablični prikaz u: R. ILGNER, *Religionsunterricht* (vidi bilješku 65), str. 40.

⁷⁰ Kao što se pojavljuje npr. u proširenom stručnom nazivu, npr. u Portugalu (»Moralni odgoj i katolička vjera«, EMRC) i Španjolskoj (»Vjeronauk i katolički moral«).

⁷¹ Pregled kod GÖLLNERA, *Bildungs- und Lehraufgaben* (vidi bilješku 54). Posebice glede obveze na sudjelovanje u »komplementarnoj nastavi« prema njemačkom zakonu, usp. P. GULLO, *Religions- und Ethikunterricht im Kulturstaat*, Berlin 2003, str. 191-300.

⁷² Zbog nedostatka interesa nastava etike organizira se samo u nekoliko škola. Usp. GÖLLNER, *Bildungs- und Lehraufgaben* (vidi bilješku 54), str. 186.

⁷³ Npr. u Slovačkoj: od 5. do 10. razreda je izborni-obvezni predmet, u 11. i 12. je izborni predmet. U Španjolskoj spada u alternativnu nastavu (»Alternativni studij vjeronauka«), a predmet »Društvo, kultura i religija« (*Sociedad Cultura Religión – SCR*) različito se predaje na tečajevima u obje srednje

ni predmet vjeronauk se nudi u javnim školama u Italiji⁷⁴, Letoniji, Poljskoj, Češkoj i Mađarskoj. U pojedinim zemljama članicama vjeronauk je zakinut time što se za nj ne daju ocjene⁷⁵ ili se one ne uzimaju u obzir kod odluke o prelasku u drugi razred⁷⁶.

Povezivanja vjeronauka s izbornom-obveznim ili nadomjesnim predmetom nema u svim zemljama članicama EU-a⁷⁷ tako da postoji programska »rupa« u odgoju o vrijednostima. Ispuniti tu »rupu« neodložna je želja što se više povećava broj učenika koji od početka (npr. zbog nepostojanja vjere) ne dolaze u obzir za konfesionalni vjeronauk. Većinom nije predviđeno *pravo odbijanja nekonesionalne nastave o religijama ili nauka o životu* budući da ne postoji sukob s temeljnim pravom o slobodi savjesti, ipak neke zemlje (npr. Danska, Estonija, Finska, Grčka, Cipar i njemačka pokrajina Brandenburg) odobravaju oslobođanje pretežno kada učenik sudjeluje u nastavi koju organizira njegova vjerska zajednica (većinom izvan škole).⁷⁸

d) Sve oblike nastave vjeronauka i etike koji nisu konfesionalno povezani organizira država. Konfesionalni je vjeronauk u javnim školama također pretežno u nadležnosti države, te u nekim zemljama pojedinim zemljama, npr. u Letoniji, Nizozemskoj (u osnovnoj školi), Austriji, Slovačkoj, Mađarskoj i njemačkim pokrajinama Berlinu i Brandenburg⁷⁹, vjeronauk većinom organizira Crkva uz državnu subvenciju u školskim prostorijama. U tom slučaju uključivanje u ostalu nastavu (raspored sati, ocjenjivanje, važnost prelaska u drugi razred i ocjenjivanja, sudjelovanje vjeroučitelja na stručnim savjetovanjima) pokazuje znatne razlike.^{80 81}

škole: SCR kao »opción confesional /opción no-confesional«. Usp. i GÖLLNER, *Bildungs- und Lehraufgaben* (vidi bilješku 54), str. 182. i dalje, 236.

74 Je li vjeronauk u talijanskoj pokrajini Južnom Tirolo »obvezni predmet s pravom odustajanja« (usp. tablicu kod ILGNERA, *Religionsunterricht* [vidi bilješku 65], str. 38), nije se moglo utvrditi.

75 Tako je npr. u Belgiji, Danskoj, Španjolskoj i Mađarskoj.

76 Tako je npr. u Luksemburgu i Poljskoj.

77 U Njemačkoj ne postoji alternativni, tj. nadomjesni predmet u osnovnoj školi, a djelomično ne postoji ni u nižoj srednjoj školi. Danska, Grčka, Italija, Irska, Malta, Austrija (osim kao pokusna nastava) i Škotska za učenike koji nisu obvezatni sudjelovati na vjeronauku (jer nisu vjernici, ne pripadaju vjerskoj zajednici koja organizira vjeronauk ili pak nisu odabrali ili odbili sudjelovati u konfesionalnom vjeronauku) ne predviđaju obvezatnu nastavu etike. Vrhovni sud u Italiji odbacuje nadomjesni obvezni predmet umjesto katoličkog vjeronauka. Usp. D. JOUVENAL DONG, *Church and State in Italy in 1998*, u: EJChStR 6 (1999), str. 135-143 (141. i dalje). U Finskoj učenici koji polaze luteransku školu umjesto vjeronauka ne mogu odabrati etiku kao predmet. Potonji je obvezni predmet za učenike koji ne pripadaju ni jednoj vjeroispovijesti za koju postoji javni vjeronauk. Usp. J. SEPPO, *Church and State in Finland in 2000*, u: EJChStR 8 (2002), str. 241-253 (249. i dalje). Prema zakonu koji je parlament izglasao 2003. godine javni »vjeronauk u vlastitoj vjeri« obvezatno odvaja dio ispovijedanja vjere kao što su pobožnosti, molitve i pohađanje crkve, te učenicima pušta na volju da sudjeluju u tome dijelu (usp. KuR 2003, str. 196).

78 Ukoliko, kao u većini njemačkih pokrajina, za vjeronauk nije organiziran alternativni već, za slučaj odbijanja, nadomjesni predmet, za potonji postoji mogućnost odbijanja. Pri rješavanju zamolbi za oslobođanjem može biti važno praktično pitanje može li vjerska manjina u određenom opsegu pohađati privatne škole. Na Cipru npr. takve zahtjeve postavljaju uglavnom Jehovini svjedoci i mormoni, budući da mala rimokatolička (latinska) manjina ionako pohađa vlastite privatne crkvene škole.

79 Usp. Brandenburg: Verordnung über den Religionsunterricht an Schulen, 1. 8. 2002. (GVBl. II, str. 481 = Archiv für kath. Kirchenrecht (AkKR) 171 [2002], str. 522-526).

80 Granice su fleksibilne. Tako je prema ustavnoj odredbi u Portugalu nedvojbena nastava u katoličkom moralu i vjeri kao redovni nastavni predmet koji predaju državni nastavnici predloženi i od strane Crkve. No ne smatra ga se vjeronaukom organiziranim *od strane škole*, već u školi. Usp. V. CANAS, »Staat und Kirche in Portugal«, u: ROBBERS, *Staat und Kirche in der Europäischen Union*, Baden-Baden 1995, str. 281-302 (295. i dalje).

81 Vjeronauk u javnim školama u ostalim europskim zemljama izvan Europske unije (izborni predmet):

5.2 Razvojne smjernice posebice s aspekta europskog prava

5.2.1 Pravne osnove

5.2.1.1 »*Skupština o budućnosti Europske unije*« odobrila je 13. lipnja 2003. prvi nacrt europskog Ustava.⁸² U njegov drugi dio uključena je *Povelja o osnovnim pravima Europske unije*⁸³, koju je objavilo Vijeće Europe u prosincu 2000.⁸⁴ U čl. II-st. 1. i 3. nacrta Ustava (VE-EU) prvi put se spominju pravo na obrazovanje, sloboda privatnih škola i roditeljsko pravo izričito kao primarno pravo zajednice:

»Pravo na obrazovanje«

- (1) *Svaki čovjek ima pravo na obrazovanje kao i pristup stručnom obrazovanju i usavršavanju...*
- (3) *Valja osigurati slobodu osnivanja obrazovnih institucija uz uvažavanje demokratskih načela i roditeljskog prava na obrazovanje njihove djece u skladu s njihovim vjerskim, svjetonazornim i odgojnim uvjerenjima uvažavajuću zakone pojedinih država koji reguliraju njihovu provedbu.*«

U okviru prava na obrazovanje, a oslanjajući se na čl. 2. dodatnog protokola za EMRK, zajamčeno je pravo roditelja da odaberu odgoj i obrazovanje svoje djece u skladu sa svojim vjerskim uvjerenjima. To pravo se ostvaruje prema odredbama zakona zemalja članica koji reguliraju njegovu provedbu.⁸⁵ Ukoliko su zemlje članice

Konfesionalni vjeronauk u Bosni i Hercegovini s Republikom Srpskom (uz to postoji »Kultura religija«), *Bugarskoj* (izborni predmet, od 2. do 4. razreda pravoslavni/islamski, u izvankonfesionalnom smislu s pravoslavnim naglaskom u srednjoj školi, izborni predmet etika), *Hrvatskoj* (katolički/islamski, nema alternativnog predmeta), *Lihtenštajnu* (katolički), *Makedoniji* (pravoslavni/islamski, u pripremi), *Moldaviji* (pravoslavni, izborni predmet), *Rumunjskoj* (pravoslavni, rimokatolički, grkokatolički obvezni predmet od 1. do 8. razreda, iz-

borni predmet od 9. do 12/13. razreda, pravo odbijanja), *Rusiji* (crkveni vjeronauk [Ruske pravoslavne crkve i ostalih zakonom priznatih vjerskih zajednica] izvan školskih sati u školskim ili općinskim prostorijama), *Švicarskoj* (prema kantonalnom pravu kao crkvena nastava u školi, djelomično integrirana u raspored sati), *Srbiji* (pravoslavni) i *Ukrajini* (u pripremi).

Nekonfesionalni vjeronauk: a) na kršćanskoj osnovi: *Norveška* (»kršćanski nauk«, alternativni predmet, »odgoj svjetonazora«), *Island*, *Švicarska* (npr. kanton Bern), b) kao konfesionalno-zajednički vjeronauk u podijeljenoj odgovornosti države i velikih konfesija u Švicarskoj (npr. kanton Zürich), *Turska* (nekonfesionalni obvezni predmet – religijska kultura i poznavanje etike«, na temelju sunitskog islama; pored toga prenosi se znanje o ostalim religijama svijeta), *Albanija* i *Bjelorusija* (ne postoji vjeronauk u javnim školama).

Usp. P. SCHREINER – COMENIUS INSTITUT MÜNSTER – COORDINATION GROUP FOR RELIGIOUS EDUCATION IN EUROPE, *Expertentagung »Religion und Kultur« Zürich* 16. 12. 2002, *tekst online*. Vidi i članak C. CUCOSA, *Vjeronauk kao nastavni predmet u zemljama Istočne Europe s pravoslavnom većinom* u ovom broju »Kateheze«, str. 141-153 (tekst predavanja održanog na Europskom forumu za školski vjeronauk u Palermu 2004. godine).

⁸² Internet stranica: <http://www.europa.eu.int>. Iz mnoštva literature usp. P. HÄBERLE, *Die Herausforderungen des europäischen Juristen vor den Aufgaben unserer Verfassungs-Zukunft: 16 Entwürfe auf dem Prüfstand*, u: »Deutsches Verwaltungsblatt« (DVBl.) 2003, str. 429-443.

⁸³ Abl. EG br. C 364 od 18. 12. 2000. O povijesnom izvodenju usp. I. RIEDEL-SPENGENBERGER, *Europäische Grundrechtstraditionen*, u: H. ZAPP i sur. (ur.), *Festschrift für Carl Gerold Fürst*, Frankfurt am Main 2003, str. 135-153.

⁸⁴ Usp. čl. I 14; M. LUTZ-BACHMANN, *Plädoyer für eine europäische Verfassung*, u: StDZ. 2000, str. 181-190 (str. 189. i dalje), osobito s obzirom na kulturalnu i visokoškolsku politiku u Europi; F. CROMME, *Verfassungsvertrag der Europäischen Union*, u: »Die Öffentliche Verwaltung« (DÖV) 2002, str. 593-600 (600); R. SCHOLZ, *Wege zur Europäischen Verfassung*, u: »Zeitschrift für Gesetzgebung« 2002, str. 1-13.

⁸⁵ O pravu na obrazovanje (usporedba teksova i djelokruga jamstva u Europi) usp. A. WEBER, *Menschenrechte*, München 2004, str. 693. i dalje. Pojam »uvjerenje« prema odluci Europskog suda za ljudska prava (EGMR) široko se tumači. Usp. EGMR, odluka od 7. 12. 1976. (Kjeldsen), ser. A/23, dopuna, br. 16. O roditeljskom pravu na pri-

europski Ustav proglasile i ugovorom, pravo na obrazovanje i roditeljsko pravo su pravovaljano europsko ustavno pravo.⁸⁶ Vjerska komponenta obiju tih ustavnih odredbi tiče se i vjeronauka u javnim školama.

Istim ustavnim položajem Crkve, i svjetonazorne zajednice trebaju biti tretirane u skladu s čl. I-51 VE-UE⁸⁷:

- (1) »Unija uvažava status koji uživaju Crkve i vjerske udruge ili zajednice u zemljama članicama prema njihovim pravnim propisima te ga ne mijenja.
- (2) Ona uvažava status svjetonazornih zajednica na isti način.
- (3) Unija u priznavanju identiteta i posebnog doprinosa tih Crkava i zajednica njeguje s njima otvoren, transparentan i redovit dijalog.«

Te su se odredbe, uz izuzetak novoga stavka 3, dosad nalazile samo u ugovornopravno neobvezatnoj odluci br. 11 o Amsterdamskom ugovoru iz 1997⁸⁸. Vjeronauk se u javnim školama odvija uz sudjelovanje Crkava te stoga podliježe državno-crkvenom pravu zemalja članica.

Za Crkve je važan i čl. II-10 VE-EU o vjerskoj slobodi, slobodi mišljenja i savjesti koji zajedno s čl. 9. st. 1. EMRK izričito uključuje pravo na ispovijedanje svoje vjere zajedno s ostalima javno ili privatno službom Božjom, nastavom, običajima i obredima. Elementi vjerske slobode izraženi su isključivo u čl. II-21 (zabrana diskriminacije između ostaloga iz vjerskih razloga) i čl. II-22 (uvažavanje između ostaloga vjerske različitosti).

stup vjeronauka kao predmetu 3. zaključne KSZE-konferencije 1986./89. usp. J. OHLEMACHER, *Religiöse Bildung in Europa und europäische Bildungspolitik*, u: »Berliner Theol. Ztschr.« 2000, str. 238-262 (242. i dalje).

⁸⁶ O europskim perspektivama prava na obrazovanje usp. I. BERGGREEN-MERKEL, *Aufbau eines Europäischen Bildungssystems*, u: RdJB 2001., str.

133-150; J. CASPAR, *Die EU Charta der Grundrechte und das Bildungsrecht*, u: RdJB 2001., str. 165-180; FECHNER, *Kultur* (vidi bilješku 8); A. FÜRST, *Die bildungspolitische Kompetenz der europäischen Gemeinschaft*, Frankfurt a. M. 1999; F.-R. JACH, *Free Schulen in Europa 1999*; J. L. MARTINEZ LÓPEZ-MUNIZ, *Politica de educación, de formación profesional y de juventud*, u: A. CALONGE VELÁSQUEZ (ur.), *Políticas Comunitarias*, Valladolid 2002, str. 320-353; C. RUHS, *Der Europäische Bildungsraum – Ein Fall für den Europäischen Gerichtshof*, u: »Österreichische Juristenzeitung« 1998, 404-410; G. SEIDEL – A. BECK, *Rechtliche Aspekte der Bildungspolitik der EG*, u: »Jura« 1997, str. 393-400; H. TIMMERMANN (ur.), *Bildung in der Europäischen Union*, Berlin 1995; B. DE WITTE (ur.), *European Community Law of Education*, Baden-Baden 1989.

⁸⁷ Usp. M. WENINGER, *Einige wesentliche religionsrechtliche und kirchenpolitische Aspekte des EU-Verfassungsrechtes*, u: »Österreichisches Archiv für Recht und Religion« (öarr) 50 (2003), str. 96-102 (100-102), koji osobito ističe važnost stavka 3. i time dane institucionalizacije službenog dijaloga. Glede položaja Crkava kao dijela građanskog društva, a time i EU-partnera za dijalog, usp. u: *Europäisch Regieren*. Ein Weißbuch vom 25. 7. 2001 KOM (2001) 428; izvadak u: öarr 50 (2003), str. 107-111.

⁸⁸ O tome usp. nedavni pregled: H. WEBER, *Geltungsbereiche des primären und sekundären Europarechts für die Kirchen*, u: »Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht« (ZevKR) 47 (2002), str. 221-247 (230. i dalje). Iz mnoštva literature na njemačkom jeziku o europskopравnim odnosima iz državno-crkvenog prava usp. iz novijega razdoblja M. HEINTZEN, *Die Kirchen im Recht der Europäischen Union*, u: J. ISENSEE i sur. (ur.), *Festschrift (FS) für Joseph Listl*, Berlin 1999, str. 29-47; B. KÄMPER – M. SCHLAGHECK (ur.), *Zwischen nationaler Identität und europäischer Harmonisierung: zur Grundspannung des Verhältnisses von Gesellschaft, Staat und Kirche in Europa*, Berlin 2002; H. LECHNER, *Ansätze zu einem »Unions-Kirchen-Recht« in der europäischen Union*, u: H. ISENSEE i dr. (ur.), *Festschrift für Walter Leisner*, Berlin 1999, str. 39-51; MÜLLER-GRAFF – SCHNEIDER, *Kirchen* (vidi bilješku 36); ROBBERS, *Staat* (vidi bilješku 80, prijevodi na engleski, francuski, talijanski i španjolski); B. SCHANDA, *Staat und Kirche in den Beitrittsländern der Europäischen Union*, u: KuR 2003, str. 117-128; K. SCHWARZ, *Religionfreiheit und Religionsgemeinschaften in den rechtlichen Strukturen eines künftigen Europa*, u: öarr 50 (2003), str. 43-55; H. DE WALL, *Europäisches Staatskirchenrecht*, u: ZevKR 45 (2000), str. 157-172.

Time su već prepoznatljive tri perspektive koje su važne za priznavanje vjeronauka u javnim školama u svjetlu europskog prava: pravo na obrazovanje, roditeljsko pravo i državno-crkveno pravo (vjersko pravo). Prema sadašnjem stanju u raspravi ne možemo pretpostaviti da će se nacrta Ustava još mijenjati u tim točkama.

Potrebno je podsjetiti da nacrt Ustava upućuje na roditeljsko pravo (čl. II-14) i državno-crkveno pravo (čl. I-51) država članica. Čl. II-10 (VE-EU) jamči samo pravo prakticiranja putem vjeronauka, pritom ne spominjući izričito javno državno školstvo. Kakvu još važnost uopće ima europsko pravo za školskopravnu situaciju vjeronauka u zemljama članicama? To pitanje može biti potaknuto tek kad saznamo da je prema čl. 149. st. 4 [ex 126] EG-V⁸⁹ kompetencija Unije u pogledu općega školstva^{90 91} ograničena na *poticajne mjere* (uz izričito isključivanje svakog usklađivanja pravnih i upravnih propisa) i *preporuke*. Nedopuštene je davati smjernice i sl. Nastavni sadržaji i organizacija ostaju dakle pitanje zemalja članica. Zadaća ovog predavanja je razjasniti kako implikacije vjeronauka u javnim školama glede europskog prava sežu dalje no što se možda čini iz jednostavnog popisa normi. S obzirom na brzi daljnji razvitak europskoga prava, pravno-političke tendencije su osim toga barem jednako tako važne kao i tumačenje već postojećih normi.

5.2.1.2 Zajamčeno pravo na vjeronauk u javnim školama na ustavnoj razini poznaju samo Belgija⁹², Njemačka⁹³, Litva⁹⁴, Malta⁹⁵ i Poljska⁹⁶. Sve ostale zemlje članice EU-a za to predviđaju jednostavne odredbe školskog zakona. U pravu kandidata za pristup Uniji, osim Slovenije, većinom je u međuvremenu zatvoren proces određivanja o statusu vjeronauka u školi. Sveta Stolica sklopila je konkordat s nje-

mačkim pokrajinama⁹⁷, Italijom⁹⁸, Letonijom⁹⁹, Litvom¹⁰⁰, Maltom¹⁰¹, Austrijom¹⁰²,

⁸⁹ Usp. A. CZYSZ, *Bildungspolitische Rahmenbedingungen in der Europäischen Union*, u: SEIDEL – BECK, *Aspekte* (vidi bilješku 86), str. 395. i dalje; TIMMERMANN, *Bildung* (vidi bilješku 86), str. 22-29; DE WALL, *Staatskirchenrecht* (vidi bilješku 88), str. 161. i dalje.

⁹⁰ Usp. C. RUHS, *Zugang zur Bildung und Gleichbehandlung – der EuGH als Motor der Europäischen Bildungspolitik*, u: »Österreichische Juristenzeitung« 2002, str. 281-293 (284-286); H. HABLITZEL, *Harmonisierungsverbot und Subsidiarität im europäischen Bildungsrecht*, u: DÖV 2002, str. 404-414.

⁹¹ O tome svemu usp. A. CZYSZ, *Bildungspolitische Rahmenbedingungen in der Europäischen Union*, u: TIMMERMANN, *Bildung* (vidi bilješku 86), str. 21-30; F. ANDREAS, *Die bildungspolitischen Kompetenzen der Europäischen Gemeinschaften*, Frankfurt/M. 1999. Ostale ugovorne norme važne u smislu obrazovnog prava (čl. 47, st. 1 [ex. 57, priznanje svjedočanstava itd.], 150 [ex 127, stručno obrazovanje], 151 [ex 128, kultura], EG-V, ovdje ne možemo uzeti u obzir.

⁹² Čl. 24. Ustava iz 1994.

⁹³ Čl. 7. st. 2. i 3. GG 1949 (uz ograničenje u čl. 141. u prilog druge odredbe 1. 1. 1949; usp. i čl. 32. zemaljskog Ustava Bremena). Odgovarajuće odredbe iz ustavnog prava njemačkih pokrajina: čl. 18. Baden-Württemburga, čl. 136. Bavarske, čl. 57. Hessena, čl. 14. Nordrhein-Westfalena, čl. 34. Rheinland-Pfalza, čl. 29. Saarlanda, čl. 15. Sachsen, čl. 27. st. 3. Sachsen-Anhalta, čl. 25. Thüringena.

⁹⁴ Čl. 4. Ustava iz 1992.

⁹⁵ Poglavlje 2. st. 3. Ustava iz 1964.

⁹⁶ Čl. 53. st. 4. Ustav iz 1997.

⁹⁷ U Austriji (čl. 14a st. 3a StGG) je riječ o vjeronauku samo u vezi s obrazloženjem savezne nadležnosti.

⁹⁸ Konkordat od 18. 2. 1984, u: AAS 77(1985), str. 521, čl. 9; A. FERRARI, *Staat und Kirche in Italien*, u: ROBBERS, *Staat* [vidi bilješku 80], str. 185-209 [188] navodi još jedan sporazum iz 1985. o katoličkom vjeronauku u javnim školama, koji međutim nismo mogli pronaći.

⁹⁹ Sporazum od 25. 10. 2002. AAS 95 (2002), str. 102, čl. 14-17.

¹⁰⁰ Sporazum o suradnji u područjima odgoja i kulture od 5. 5. 2000. AAS 92 (2000), str. 783 = AkKR 169 (2000), str. 251, posebice čl. 1-9.

¹⁰¹ Sporazum o katoličkom vjeronauku u državnim školama od 25. 3. 1995, u: AAS 90 (1998), str. 30.

¹⁰² Osobito školski ugovor od 9. 7. 1962/ 8. 3. 1971. Poblize kod P. LEISCHING, *Das Verhältnis von*

Poljskom¹⁰³, Portugalom¹⁰⁴, Madžarskom¹⁰⁵, Slovačkom¹⁰⁶ i Španjolskom¹⁰⁷. Čl. 307. st. 2 (ex 234) EG-V obvezuje zemlje članice da ugovore koje su sklopile s državom izvan Unije prilagode odredbama europskog prava. Sveta Stolica je za Uniju kao »nečlanica« jedna od takvih »trećih država«. ¹⁰⁸ Zbog spomenute crkvene klauzule u čl. I-51. VE-EU prvenstvo ipak imaju veze s konkordantskim pravom zemlje članice u odnosu na europsko pravo. Stoga ne postoji potreba za izmjenom.¹⁰⁹

5.2.2 Roditeljsko pravo i državno-crkveno pravo kao osnova vjeronauka

Pravo roditelja da osiguraju odgoj (*education*) i nastavu (*teaching*) za svoju djecu u skladu sa svojim vjerskim uvjerenjima, uvažava se u skladu s čl. II-14. st. 3. VE-EU od strane Unije prema odredbama za prakticiranje u zemljama članicama (*laws governing the exercise*). Prema tome, zemlje članice mogu u školskom pravu odlučivati o roditeljskom pravu samo glede tih odredbi *practiciranja*; kao cjelinu ga izvan snage ne smije staviti niti pravo zajednice niti pravo zemalja članica. Toj obvezi europskog prava da se uvažava roditeljsko pravo na vjerski odgoj djece, odgovara obveza roditelja prema kanonskom pravu o skrbi za katolički odgoj njihove djece (k. 793, 798 CIC). Doduše, Crkva nadalje izvodi ponudu škola i vjeronauka iz izvornoga odgojnog prava koje joj pripada *singulari ratione* prema njenom spasenjskom zadatku (k. 794 S 1 CIC). Ona time istovremeno roditeljima daje priliku da koriste svoje pravo prvenstva (*ius primarium*) na odgoj djece (k. 1136 CIC).

Za razliku od roditeljskog prava mnoštvo sustava državno-crkvenog prava u zemljama članicama ne dopušta sadržajno identično jamstvo na razini europskog prava. Unija se treba ograničiti na uvažavanje tih

sustava (čl. I-51. st. 1 VE-EU). Ta klauzula unutar europskog prava pruža zaštitu roditeljskom pravu. Ukoliko se pravo roditelja na osiguranje vjerskog odgoja i nastave (čl. II-14 st. 3 VE-EU) sastaje u pravu zemalja

Kirche und Staat in der Republik Österreich, u: HdbKathKR, str. 1294-1308 (1307).

¹⁰³ Konkordat od 25. 3. 1998. AAS 90 (1998), str. 310, čl. 12.

¹⁰⁴ Konkordat iz 1940/1975; čl. XXI. o vjeronauku u javnim školama ne smatra se ispraznim. Čl. 36 S 5 i 67 S 2c Ustava slove kao pravna osnova crkveno organiziranog moralnog nauka i vjeronauka u javnim školama. Usp. CANAS, *Staat* (vidi bilješku 80), str. 295-297.

¹⁰⁵ Sporazum od 9. 2. 1990 (nije objavljen u AAS, o sadržaju usp. Erdő Péter /Schanda, Balázs, Church and State in Hungary, u: EJChStR 6 [2000], str. 219-231 [223. i dalje] koji doduše upućuje samo na dotično crkveno i državno zakonodavstvo. Sporazum od 3.4.1998. AAS 90 (1998), str. 330, čl. 2 (državna potpora za crkveni vjeronauk).

¹⁰⁶ Sporazum od 24. 11. 2000. AAS 93 (2001), str. 136, čl. 13.

¹⁰⁷ Posebice sporazum od 3. 1. 1979. (AAS 72 [1980], str. 37, čl. II i III).

U francuskim pokrajinama Alzas i Lotaringija te u Kneževini Luksemburgu ne možemo početi od konkordatskopravne osnove vjeronauka u javnim školama jer Napoleonov konkordat iz 1801. ne sadrži odredbu o tome. Usp. B. BASDEVANT-GAUDEMET, *Kirche und Staat in Frankreich*, u: HdbKath-KR, str. 1323-1342 (1341. i dalje); A. PAULY, »Staat und Kirche in Luxemburg«, u: ROBBERS, *Staat* (vidi bilješku 80), str. 211-228 (219). U Luksemburgu je između vlade i nadbiskupa 31. 10. 1997. sklopljen sporazum o katoličkom vjeronauku u osnovnoj školi; A. PAULY, *Religions et Etat au Grand-Duché de Luxembourg en 1998*, u: EJChStR 6 (1999), str. 145-147 (146. i dalje).

¹⁰⁸ Usp. OPPERMANN, *Europarecht* (vidi bilješku 19), 208; kritički o tome: H. M. HEINIG, *Öffentlichrechtliche Religionsgesellschaften*, Berlin 2003, str. 490-494.

¹⁰⁹ Potreba za izmjenom s obzirom na tzv. klauzule o državljanstvu (npr. čl. 13. S 1 Buchst. a) BayK. Usp. B. SCHINKELE, *Die Kirchen als Arbeitgeber-Herausforderungen im Zusammenhang mit dem Tendenzschutz, dem Gebot der Nichtdiskriminierung und der Anerkennung von Schul- und Berufsausbildungen*, u: öarr 50 [2003], str. 56-77 [60] ne igra nikakvu ulogu u području vjeronauka u javnim školama.

članica s odredbama državno-crkvenog prava, pravo zajednice ih prema čl. I-51. st. 1. VE-EU ne smije kršiti. Sukladnost pravnih sustava države i Crkve u Europi¹¹⁰, koju već odavno primjećujemo, konačno potiče očekivanje da će i pravni položaj Crkava i vjerskih zajednica u pogledu vjeronauka u javnim školama doživjeti dugoročno gledano ujednačavanje (koje se trenutno ne može predvidjeti).

5.2.3 Pravo na obrazovanje i vjeronauk

Pravo na obrazovanje ozakonjeno i u europskom pravu (čl. II-14 VE-EU) i u novijem ustavnom pravu zemalja članica¹¹¹ kao državni cilj ustanovljuje poboljšanje ravnopravnosti mogućnosti u školstvu i pripremu školske ponude koja u svakom slučaju odgovara minimalnim potrebama za odgojem i obrazovanjem u tom društvu.¹¹² Školsko obrazovanje je složen proces koji obuhvaća prenošenje znanja i vještina kao i formiranje osobnosti. Iz toga ne možemo samovoljno eliminirati pojedine dijelove a da ne naštetimo cjelini. Stoga *vjersko obrazovanje učenika integrirano u opći kurikulum* ubrajamo u njegovo pravo na obrazovanje (čl. II-14. st. 1. VE-EU) ukoliko to prvenstveno žele roditelji odgovorni za njegov cjelokupni odgoj (čl. II-14. str. 3. VE-EU)¹¹³. Pravo roditelja normirano u čl. 14. st. 3. VE-EU koje proizlazi iz vjerske slobode (čl. II-10. VE-EU) da osiguraju odgoj i nastavu za svoju djecu u skladu sa svojim vjerskim uvjerenjima zadovoljava samo ako je konfesionalni vjeronauk koji roditelji žele organizacijski povezan s preostalim odgojnim i odgojno-obrazovnim školskim programom. Opća nastava etike i nauka o životu dolazi iza prava na obrazovanje onih učenika čiji roditelji moralnu usmjerenost iz vjerskih sadržaja i predodžbi o vrijednostima smatraju integralnom sastavnicom formiranja osobnosti.

Državi svojstven odgojni zadatak koji je prisutan u upravnom školskom pravu većine zemalja članica EU-a¹¹⁴ sprečava državu da potisne vjeronauk »iz škole ... u poslijepodnevnne sate ili vikend«¹¹⁵. Očuva-

¹¹⁰ Na to je osobito upozorio G. ROBBERS, državno-crkveni pravnik iz Trieri. Usp. *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Europa*, u: ZevKR 42 (1997), str. 122-129 (127): »postupna pažljiva denacionalizacija državnih crkava i sve veća spremnost sustava odvajanja na suradnju«. Stoga »srednji« koordinacijski sustavi (npr. u Njemačkoj, Italiji, Austriji) nude za vjeronauk u javnim školama ujednačenje poticaja za Europu kao cjelinu.

¹¹¹ Usp. A. WEBER, *Menschenrechte*, München 2004, str. 694-708 (usporedba teksta), 708-712 (područje jamstva: pravo na školsko obrazovanje).

¹¹² S. JENKNER (ur.), *Recht auf Bildung und zur Freiheit der Erziehung*, Frankfurt/Main, 1995; F.-R. JACH – S. JENKNER (ur.), *50 Jahre Grundgesetz und Schulverfassung*, Berlin 2000. Vidi posebice: S. JENKNER, *Das recht auf Bildung und die Freiheit der Erziehung in der deutschen Verfassungs- und Bildungsgeschichte*, str. 1. i dalje; A. KÖPCKE-DUTTNER, *Zum Recht auf Bildung in interkulturellem Licht*, str. 91. i dalje; L. REUTER, *Das Recht auf Bildung in der deutschen Bildungsgeschichte seit 1945*, str. 17. i dalje.

¹¹³ Odluka Europskog suda za ljudska prava iz zabrane diskriminacije izvodi samo obvezu države da se kod izrade nastavnog plana što pažljivije vodi računa o osnovnim roditeljskim pravima (čl. 8-10. EMRK). Usp. EMRK od 7.12.1976. Kjeldsen Ser. A/23, proširenje br. 25 s obzirom na nastavu o seksualnom odgoju u Danskoj; WEBER, *Menschenrechte* (vidi bilješku 113), str. 708. i dalje. To nije prikladno za vjersko obrazovanje jer ono podliježe roditeljskom pravu na odlučivanje, nakon čega je dio jedinstvenoga obrazovnog postupka koji se ne može eliminirati. O zahtjevu roditelja za vjeronaukom prema njemačkom pravu usp. U. HILDEBRANDT, *Das Grundrecht auf Religionsunterricht*, Tübingen 2000, osobito str. 216. i dalje.

¹¹⁴ Usp. npr. *Belgija*: čl. 24 S 1. st. 3 i 4; *Danska*: čl. 76; *Njemačka*: čl. 7 GG. (iz pokrajinskog prava); *Finska*: S 13 st. 1. i 2, 79-81; *Francuska*: Preambula Ustava iz 1946; *Grčka*: čl. 16. st. 2; *Irska*: čl. 42. st. 4; *Italija*: čl. 33. st. 2. i 5, 34; *Luksemburg*: čl. 23. st. 1-3; *Nizozemska*: čl. 23; *Austrija*: čl. 14. st. 6, 81a, 81b; *Portugal*: čl. 73. st. 2, 74, 75. st. 1, 77; *Španjolska*: čl. 27. st. 4, 5. i 8.

¹¹⁵ Usp. G. ROBBERS, *Religion in der öffentlichen Schule*, u: RdJB 2003, str. 11-22 (20).

nje ustavno ponuđene nepristranosti osigurava se diljem Europe uglavnom tako da se kod odobrenja konfesionalnog vjeronauka u javnim školama vjeroispovijest kao takva u načelu ne odbija zbog prava. Nadalje, konfesijama za koje postoji javni vjeronauk osigurana su prava dalekosežnog utjecaja na odabir i ovlaštenje nastavnika, nastavni plan i program te na nastavna pomagala. Država se dakle povlači iz tog glavnog područja nastave izvan granica povučenih obvezom nepristranosti.

Zajedničko je dobro europskoga školskog prava da ono ne krši propis nepristranosti u daljnjem prenošenju »kulturalno prenesenih i historijski ukorijenjenih vrijednosnih uvjerenja i stavova«¹¹⁶ kao osnovi društvene povezanosti u školskoj nastavi. Nedvojbeno je da su kršćanstvo i kršćanske Crkve značajno obilježile europsku kulturnu tradiciju.¹¹⁷ Vjeronauk je sa školom¹¹⁸ smješten u te kulturne osnove društva.

5.2.4 »Svrha« vjeronauka

U raspravi o osnovnim vrijednostima¹¹⁹ koja se već godinama vodi u Europi uglavnom vlada sloga oko toga da je građanskom društvu potreban osnovni konsenzus u pogledu ljudskih prava.¹²⁰ Stoji li iza toga predodžba da svaki oblik vladavine, ukoliko nije autokratski, nalazi svoje posljednje ozakonjenje u »svetome«¹²¹, tu ostaje neriješeno. U svakom slučaju ne možemo se odreći sporazuma o osnovnim vrijednostima koje između ostaloga valja prenositi u državnoj društveno-građanskoj nastavi.¹²² Dvojbeno je mogu li se iz toga izvesti konkretne socijalno-etičke pretpostavke ili možemo govoriti o (čak zapad-

vjersko i humanističko nasljeđe) prizna konkretne korijene europske kulture, što je važno i za određenje školskih obrazovnih ciljeva. Trajno inzistiranje na odnosu prema Bogu i korijenima Europe u antici, kršćanstvu i židovstvu moglo je imati fatalne posljedice jer bi se službeno odbijanje takve klauzule od strane europskog zakonodavca kasnije moglo tumačiti kao negativna odluka. O odnosu prema Bogu u Ustavu Europske unije usp. A. R. BATLOGG, *EU-Verfassung ohne Gott?*, u: *StdZ* 2003, str. 289. i dalje; LUF i sur. *Gott in der Verfassung?*, u: *öarr* 2003., str. 353-376; A. J. NOLL, *Gott in der Verfassung?*, *Beč* 2003. Osobito se u novijim istraživanjima ukazuje na to da se identitet Europe ne smije primarno vrednovati s vjersko-svjetonazorskog aspekta. S tim u vezi usp. W. Graf VITZTHUM – M. PENA (ur.), *L'Identité de l'Europe / Die Identität Europas. Actes du Colloque de la Faculté de Droit et de Science Politique d'Aix-Marseille et de la Faculté du Droit de l'Université de Tübingen (18/19.5.2001)*, Aix-en-Provence 2002. Utjecaj islamski obilježenog kulturnog kruga na Europu ostao je predmetno, mjesno i vremenski ograničen. Tako je u prirodnim znanostima (astronomiji, matematici, medicini) u Južnoj Italiji sve do kraja normansko-štaufovske epohe, u filozofiji na predaju klasične antike putem arapskih i židovskih autora (Averroës, Mojsije Majmonid) osobito u Španjolskoj sve do rekonkiste. Za razliku od židovstva, islam nema udjela u razvoju europskog identiteta. Ipak je možda sučeljavanje s osvajačkim pothvatima islama koji su nastavljani Osman-skim Carstvom djelovalo kao katalizator europskog identiteta.

¹¹⁸ Usp. BRENNER, *Religionsfreiheit* (vidi bilješku 45), str. 394.

¹¹⁹ Usp. iz novije literature P. BENDER, »Die katholische Kirche und die Europäische Union- Beispiel EU-Grundrechte-Charta«, u: MÜLLER – SCHNEIDER, *Kirchen* (vidi bilješku 36), str. 103-114 (111. i dalje); S. BROß, *Grundrecht und Grundwerte in Europa*, u: *JZ* 2003, str. 429-433; B. SPER, *Die Europäische Union als Wertegemeinschaft*, u: *DÖV* 2001, str. 980-988.

¹²⁰ Sažeto R. TILLMANN, *Wehrhaftigkeit durch Werthaftigkeit – der ethische Grundkonsensus als Existenzvoraussetzung des freiheitlichen States*, u: M. THIEL (ur.), *Wehrhafte Demokratie*, Tübingen 2003, str. 25-55 (44. i dalje, odgoj o vrijednostima u školi).

¹²¹ Usp. E. SHILS, *Was ist Civil Society?*, u: MICHALSKI, *Europa* (vidi bilješku 10), str. 13. i dalje (40-42).

¹²² Usp. J. DETJEN, *Bürgerleitbilder in der Politischen Bildung*, u: »Politische Bildung« 33 (2000), H. 4 (Bürgergesellschaft, Zivilgesellschaft Dritter Sektor), str. 19-38.

¹¹⁶ BVerfGE 93,1 (22).

¹¹⁷ Usp. M. HECKEL, *Das Kreuz im öffentlichen Raum*, u: DVBI 1996, str. 453-482 (461). Europskoj ustavnoj skupštini je ostalo pridržano pravo da u preambuli pomoću blažeg izričaja (»kulturalno,

nokršćanskoj) »*vodećoj kulturi*«. ¹²³ Tko u budućnosti kontinenta očekuje kulturalnu raznovrsnost, može dosljedno prihvatiti samo »*okvirni etos*« koji je šire obuhvaćen u interesu integracije u pluralističkom društvu. ¹²⁴ No, istovremeno ne možemo sumnjati u to da država zahtijeva vjeronauk u javnim školama radi prenošenja osnovnih vrijednosti jer su bliske kršćanskim vjerskim sadržajima.

Tu se skriva opasnost da funkcije *civilnog društva* koje opaža vjeronauk zastiru njegov *konfesionalni* cilj. Primjer za to: egzistencijalna kriza europskih naroda prouzročena vjerskim ratovima u 17. stoljeću mogla se trajno riješiti jedino »*isključivanjem pitanja o istini*«. ¹²⁵ iz ustavnopravnih osnova društva; svjetonazorska nepristranost države, tolerancija i paritet do danas čine jednako važna načela državno-crkvenog prava. Stoga je potrebno na odgoj za toleranciju gledati kao na glavni zahtjev javnog školskog obrazovanja i u tom okviru – kao što je prije nekoliko godina istaknuto na savjetovanju UN-a u Madridu ¹²⁶ – dopustiti državi »*teaching about religion*«, ali ne »*teaching religion*«. Za razliku od države, religija mora postavljati pitanje o istini, ono je čak osnova njenog obrazloženja. ¹²⁷ Vjeronauk koji bi se iz zabrinutosti da zajamči zapovijed o toleranciji više bavio drugim religijama nego vlastitom vjerom, promašio bi svoj cilj. Na istoj se razini nalazi zanemarivanje zadaće navješćanja na vjeronauku prebacivanjem važnosti na opće kreposti građana jer se oko njih može najlakše postići konsenzus. Definitivno odustajanje od konfesionalnosti vjeronauka tada je potpuno blizu, kao što pokazuju primjeri Crkava u Hamburgu ¹²⁸ i Švicarskoj ¹²⁹.

Želi li Crkva svojim navješćajem ostati »*immanentan korektiv*« u odnosu na državu i društvo, ne smije ograničiti vjeronauk u

čijem je oblikovanju sudjelovala zauzimanjem za društvenu etiku koja je u državnoj nadležnosti, a o kojoj je već bilo riječi. ¹³⁰ Stoga je potrebno bezuvjetno zagovarati nastavu etike za učenike koji ne sudjeluju na vjeronauku. ¹³¹ Ta alternativa rasterećuje konfesionalni vjeronauk i ocrta njegov posebni profil. Oba su oblika u službi javne škole putem *ciljeva općeg obrazovanja* koji se temelje na pravu na državno obrazovanje. Time je istovremeno rečeno da se nastava etike ne smije zlorabiti za poticanje protuvjerskih ili protucrkvenih stavova. ¹³²

¹²³ O raspravi u Njemačkoj usp. BUNDESZENTRALE FÜR POLITISCHE BILDUNG, *Leitkultur als Wertkonsensus, Aus Politik und Zeitgeschichte B 1-2/2001*.

¹²⁴ U tom smislu HAUSMANNINGER, *Aufbruch* (vidi bilješku 17), str. 101.

¹²⁵ LEHMANN, *Kirche* (vidi bilješku 31), str. 54.

¹²⁶ Usp. H. BIENER – J. LÄHNEMANN, *Religionsfreiheit, Toleranz und schulische Erziehung – Eine UNO-Konferenz in Madrid (od 23. do 25. 11. 2001)*, u: RSG 2002, str. 61-75 (66). Tu je (str. 77-80) i nacrt izjave o predstavnicima zemalja na političkoj razini ministra Steffena Reicha (Brandenburg). Pretisak zaključnog dokumenta u: »Gewissen und Freiheit« 2002, str. 161-169.

¹²⁷ Usp. ROBBERS, *Religion* (vidi bilješku 117), str. 20.

¹²⁸ »Religionunterricht für alle«. Usp. o tom modelu A. VERHÜLSDONK, *Überkonfessionell oder interreligiös?*, u: HK 2001, str. 414-418.

¹²⁹ Usp. izvješće u »EuForNews« 2003/2: »La Chiesa evangelica del Ticino appoggia la proposta politica di un insegnamento religioso non confessionale, obbligatorio per tutti«.

¹³⁰ Usp. WOLLBOLD, *Religionsunterricht* (vidi bilješku 40), str. 276; WULSDORF, *Zivilgesellschaft* (vidi bilješku 11), str. 112 i dalje.

¹³¹ Usp. i E. SIEBLER, *Religions- und Ethikunterricht an der deutschen Schule*, u: »Seminarum« 42 (2002), str. 521-545 (531. i dalje).

¹³² Nastavnici koji su u pedagoškom smislu osposobljeni za vjeronauk, ne bi u pravilu trebali držati nastavu etike. Ponegdje su (npr. u belgijskoj pokrajini Flandriji, usp. GÖLLNER, *Bildungs- und Lehraufgaben* [vidi bilješku 55], str. 167), izričito isključeni kao nastavnici etike. Gdje program uključuje informacije o vjeronauku, čini se da je vjeroučiteljima ponudeno sudjelovanje u obrazovnim institucijama, posebice na državnim i crkvenim teološkim fakultetima.

5.2.5 Pravni položaj Crkve na vjeronauku u javnim školama

Ukoliko ga propisuje država, konfesionalni je vjeronauk u javnoj školi *res mixta* u smislu državnog-crkvenog prava. Zahvaljujući vjerskoj slobodi i obvezi državne nepristranosti, određeni minimalni standard crkvenog utjecaja je uglavnom neosporan: državnim nastavnicima potrebno je crkveno ovlaštenje (*missio canonica*). Ukoliko se ono opozove, država mora povući nastavnika iz vjeronauka. Za nastavne planove i programe i udžbenike potrebno je odobrenje Crkve.

Obavezno crkveno ovlaštenje za vjeroučitelje ne krši zabranu diskriminacije europskog prava (čl. 13 [ex 6a] EG-V, stavak 2 [ex F] EU-V, 14 EMRK, II-21 VEEU)¹³³. Dodjelom *missio canonica* nije određen odnos prema crkvenoj službi, već obveza lojalnosti vjeroučitelja prema Crkvi. Čl. 4. st. 2. smjernice 2000/78/EG (o određivanju općeg okvira za ostvarivanje jednakosti postupanja u zanimanju i zvanju)¹³⁴ sadrži takvu klauzulu jer »vjera prema vrsti te aktivnosti ... pokazuje važan, ispravan i opravdan stručni zahtjev s obzirom na etos organizacije«. Prema talijanskoj i španjolskoj pravnoj praksi, načelna mogućnost opoziva *missio canonica* ima za posljedicu da se nastavnici katoličkog vjeronauka ne zapošljavaju na neodređeno vrijeme, već samo s ugovorom na određeno vrijeme. Tu je potrebno utvrditi obvezuje li zabrana diskriminacije europskog prava nacionalnog zakonodavca da jednako postupa prema vjeroučiteljima kao i prema svim ostalim nastavnicima u smislu radnog prava i prava javne službe ukoliko nije opozvana jednom dodijeljena *missio canonica*.¹³⁵

Pojedine zemlje članice, npr. Belgija, Italija, Poljska i Češka, dopuštaju učenicima koji ne pripadaju određenoj konfesiji pohađanje vjeronauka. Ako vjeronauk, kao

što je izloženo, možemo promatrati i kao crkveni navještaj, Crkva u tolikoj mjeri uživa zaštitu zajedničke vjerske slobode u smislu čl. 6. st. 2 (ex F) EU-V, 9 EMRK, II-10 VE-EU.¹³⁶ Ona u tom okviru odlučuje o tome kome posvećuje svoju djelatnost naviještanja, tj. i vjeronauk. Otvori li ona svoj konfesionalni vjeronauk i pripadnicima ostalih vjeroispovijesti, onda to u svim zemljama EU-a nalaže primjenu važećeg ustavnopravnog principa svjetonazorske tolerancije te se preporuča da vjerske zajednice kojih se to tiče o tome donesu sporazum.¹³⁷

¹³³ Za načelno pitanje usp. S. PLÖTSCHER, *Der Begriff der Diskriminierung im Europäischen Gemeinschaftsrecht*, Berlin 2003. O privatnopravnom djelovanju prava zajednice usp. S. KADELBACH – N. PETERSEN, *Die gemeinschaftsrechtliche Haftung für Verletzungen von Grundfreiheiten aus Anlaß privaten Handelns*, u: EuGRZ 2002, str. 213-220 (218); A. LANGAUER, *Drittwirkung von Grundfreiheiten – Eine Besprechung der Rs C-281/98, ANGONESE*, u: ZfRV 2002, str. 57-64. O vjerski obilježenom osobnom odabiru usp. H. M. HEINIG, »Die Stellung der Kirchen und Religionsgemeinschaften in der europäischen Rechtsordnung«, u: MÜLLER-GRAFF – SCHNEIDER, *Kirchen* (vidi bilješku 36), str. 125-154 (131-135); G. THÜSING, *Religion und Kirche in einem neuen Anti-Diskriminierungsrecht*, u: JZ 2004, str. 172-179.

¹³⁴ Smjernica 2000/78/EG Vijeća o određivanju općeg okvira za ostvarivanje jednakosti postupanja u zanimanju i zvanju od 27. 11. 2000 (ABI.EG L 303/16 od 2. 12. 2000).

¹³⁵ O učincima europskopravne zabrane diskriminacije u pravu na obrazovanje (pristup, sadržaj, uključivanja) usp. istoimeni članak F. FECHNERA, u: RdJB 2002, str. 339-348.

¹³⁶ O zajedničkoj vjerskoj slobodi u europskom pravu usp. A. F. von CAMPENHAUSEN, *Staatskirchenrecht*, 3. izdanje, München 1996, str. 411. i dalje; WEBER, *Religionsfreiheit* (vidi bilješku 89), passim.

¹³⁷ To se nije dogodilo u njemačkoj pokrajini Hamburgu gdje je »vjeronauk za sve« ponuđen u okviru evangeličkog vjeronauka. Vidi bilješku 131. Izuzetno problematičnim doima se ekumenski vjeronauk koji zajedničko vjerovanje nudi u školskom kontekstu, a ono što je svojstveno pojedinoj vjero-

Organizira li *Crkva* vjeronauk u javnoj školi, sudjelovanje države ostaje ograničeno na tehničko-organizacijsku stranu. Crkveni službenik tada u načelu određuje nastavni sadržaj i pomagala, prednaobrazbu i ovlaštenje nastavnika.¹³⁸ Njemački Savezni ustavni sud¹³⁹ je nedavno objavio da »društvene promjene povezane sa sve većim vjerskim pluralizmom... zakonodavcu mogu biti poticaj za izmjenu dopuštenih vjerskih odnosa u školi«. Ta je uputa vrijedna pozornosti ne samo kao u konkretnom slučaju radi odobrenja vjerskih simbola u javnoj školi već i radi budućeg položaja vjerskih zajednica u javnom vjeronauku. Kao što smo na početku utvrdili, građansko društvo općenito obilježava postojanje autonomnih organizacija i institucija koje ne vodi država, pomoću kojih se posreduje građanska odgovornost koja treba poticati njegovanje hijerarhije predrđavnih vrijednosti u društvenom razgovoru i rasteretiti državu kad je riječ o takvim zadaćama. To bi rasterećenje moglo državu u sadašnjoj društvenoj situaciji zavesti da odgovornost za vjersko obrazovanje u školi u potpunosti prepusti vjerskim zajednicama i svoju obvezu kulturalno-državnog poticanja ograniči na vanjske okvirne uvjete. S obzirom na opću sekularizaciju, vjeronauk ionako dopire samo do jednog dijela učenika. Osim toga, sa sve većim brojem vjerskih i svjetonazorskih zajednica koje bi htjele biti prisutne u javnoj školi može se pojačati sumnja da će nastavnici kao državni službenici koji tu dolaze u obzir uvijek moći zadovoljiti svoju obvezu lojalnosti. Islamskoj organizaciji koja u njemačkoj saveznoj pokrajini Berlinu organizira vjeronauk u školi, već je presudom odobreno »da vjeroučitelji iz svog vjerskog uvjerenja mogu točno zastupati stajališta koja odstupaju od upravnog i pravnog položaja« ukoliko »se u školi ne održava protunastava s obzirom na državnu nastava-

vu«. ¹⁴⁰ Teško ćemo moći ne prigovoriti ovoj odluci zbog nepromišljenosti jer ona neutralizira osnovni društveni konsenzus kojega bi se škola trebala pridržavati.

U dalekosežnoj integraciji u program javne škole pravne nedostatke može također imati nastava koju organizira *vjerska zajednica*. Između ostaloga moramo računati s time da država zanemaruje obrazovanje vjeroučitelja na državnim sveučilištima i da nastavnici koje je postavila Crkva nemaju istu stručnu spremu i ista prava na temelju javne službe ili radnog odnosa kao njihovi kolege iz ostalih predmeta. U ionako složenom nastavnom planu pojedinih škola vjeronauku, koji nije u nadležnosti države a čije je ocjenjivanje od male važnosti, prijeti marginalizacija. Ukoliko je takav oblik vjeronauka pravno-politički potreban, u svakom je slučaju crkvenim ugovorom ponudeno precizno pravno osiguranje.

5.2.6. Vjeronauk za manjine, posebice islamski vjeronauk¹⁴¹

U većini zemalja konfesionalne su manjine uvažavane kad je u pitanju vjeronauk

ispovijesti izvan škole. Kao primjer usp. iz Švicarske (SPRENGEL, Crkvene zajednice Luzerna Meggen-Adligenswil-Udligenswil), u »EuFor-News« 2003/3. U pravnom smislu ne bi se smio preuzeti rizik marginalizacije vlastite dobrobiti (koje je prijeko potrebno u samoshvaćanju dotične Crkve).

¹³⁸ Tipičan primjer je Mađarska. Usp. G. ROBBERS (ur.), *Church Autonomy*, Frankfurt/M. 2001, str. 546.

¹³⁹ Odluka od 24. 9. 2003. –2BvR 1436/02 – NJW 2002, 3111 (muslimanska nastavnica s maramom na glavi).

¹⁴⁰ Viši upravni sud (OVG) Berlin DVBI 1999, str. 554: odluke u crkvenim pitanjima (KirchE) 36, 472 (480) potvrđuje odlukom saveznog (njemačkog) upravnog suda (BVerwGE) 110, 326.

¹⁴¹ Noviji stavovi na njemačkom govornom području o islamskom vjeronauku, u: RdJB 2001, str. 330-344; A. EMENET, *Verfassungsrechtliche Probleme des islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen*, Frankfurt/M. 2003, epd. Dokumenten-

u javnim školama. Predviđa li školsko pravo konfesionalni vjeronauk, tada prema europskom pravu iz načela nepristranosti i jednakosti postupanja slijedi zahtjev za odobrenjem vjeronauka za manjine ukoliko to želi dovoljan broj učenika za normalan rad škole.¹⁴² Nudi li država samo izvankonfesionalni vjeronauk ili nastavu nauka o životu, pripadnici manjina mogu ponekad zahtijevati oslobođenje ako sudjeluju u (većinom izvanskoljskom) vjeronauku vlastite konfesije.

Oblike *islamskog vjeronauka*¹⁴³ nalazimo dosada u Belgiji, Njemačkoj, Grčkoj, Velikoj Britaniji, Španjolskoj i Austriji. Izuzetak je Grčka, gdje izvorna muslimanska manjina stanovništva u Zapadnoj Traciji na osnovi mirovnog ugovora iz Lausanne (1923) ima pravo na vlastito školsko obrazovanje. U ostalim zemljama potreba za tim tipom javnog vjeronauka nastala je doseljavanjem iz islamskih zemalja. Muslimanski se vjerski nauk višestruko prenosi u zajednicama džamija putem tzv. škola Kur'ana koje ni u smislu školskog prava ni pedagoški ne zadovoljavaju niti minimalne zahtjeve državnih školskih vlasti u zemljama članicama EU-a. Od islamskog vjeronauka koji organizira država zemlje očekuju važan doprinos integraciji muslimanskih useljenika; tako bi se mogli riješiti sukobi između osnovnog shvaćanja prava zapadnih demokracija i propisa Kur'ana (npr. o vjerskoj slobodi, svjetovnosti države i jednakosti postupanja prema spolovima). Pokazalo se da je teško uskladiti s ustavom odredbe nastavnog plana i programa jer država zbog svoje obveze nepristranosti može davati izjave o sadržaju nekog vjerovanja samo u suradnji s vjerskom zajednicom ukoliko se predaje više od osnovnog vjerskog nauka. To često ne uspijeva jer islam iznad džamijske zajednice raspolaze samo s oskudnom unutrašnjom struktu-

rom, a korištenje pojmova iz građanskog prava (npr. udruga) nije zadovoljavajuće. U Njemačkoj pretežno vlada mišljenje da se islamski vjeronauk ne može brzo uvesti. Osobito nedostaje potrebna infrastruktura

---

tation 2/2000. (*Islamischer Religionsunterricht an deutschen Schulen*); U. HÄUßLER, *Rahmenbedingungen und Gestaltungsmöglichkeiten für die Einrichtung islamischen Religionsunterrichts*, u: »Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik« 2000, str. 255-264; ISTI, *Islamischer Religionsunterricht in Berlin*, u: NVwZ 2002, str. 954-955; M. HECKEL, *Unterricht in Islam an deutschen Schulen – seine Gründe, Formen, Voraussetzungen und Grenzen*, u: RdJB 2004, str. 39-62; H. M. HEIMANN, *Inhaltliche Grenzen des islamischen Religionsunterrichts*, u: NVwZ 2002, str. 935-942; ISTI, *Alternative Organisationsformen islamischen Religionunterrichts*, u: DÖV 2003, 238. i dalje; *Islamischer Religionsunterricht an deutschen Schulen?*, Beiträge einer Tagung der Ev. Akademie Müllheim, Frankfurt/M. 2000 (epd. doc. 2000, 2); C. LANGENFELD, *Integration und kulturelle Identität zugewanderter Minderheiten*, Tübingen 2001, str. 180-207, 483-526; B. MARSCKE, *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland und in den europäischen Nachbarländern*, u: »Migration und soziale Arbeit« 2001, str. 23-26; M. ROHE, *Rechtliche Perspektiven eines islamischen Religionsunterrichts in Deutschland*, u: »Zeitschrift für Rechtspolitik« (ZRP) 2000, str. 207-212; ISTI, *Rechtliche Perspektiven eines deutschen und europäischen Islam*, u: »Rabels Zeitschrift« 2000, str. 256-298 (282-286); W. RÜFNER, *Odgovor na RENCK, Islamischer Religionsunterricht – wann endlich?*, u: »Nordrhein-Westfälische Verwaltungsblätter« (NWVBL) 2001, str. 426; A. SCHAVAN, *Islamischer Religionsunterricht an deutschen Schulen?*, u: StdZ 2000, str. 435-442; P. SCHREINER – K. WULFF, *Islamischer Religionsunterricht*, Münster 2001; M. STOCK, *Islamunterricht: Religionskunde, Bekenntnisunterricht oder was sonst*, Münster 2003.

¹⁴² O davanju prednosti katoličkom vjeronauku u odnosu na vjeronauk ostalih konfesija u Španjolskoj usp. S. MOSQUERA MONELOS, *Some recent problems concerning religious education in Spain*, u: EJChStR 8 (2001), str. 125-131.

¹⁴³ O tome usp. izvješća u »EuForNews« (Rim) 2003/2, str. 2-10. Za Austriju: R. POTZ, *Islamischer Religionsunterricht in Österreich*, u: H. DE WALL – M. GERMANN (ur.), *FS f. Christoph Link*, Tübingen 2003, str. 345-369.

ra, npr. obrazovne institucije za nastavnike. Daje se prednost prijelaznim rješenjima koja su ograničena na nastavu o religijskoj kulturi. Dosada je islamski nauk u praksi realiziran samo u okviru dobrovoljne dopunske nastave na materinjem jeziku. Kao što pokazuju primjeri Belgije i Austrije, konstituiranjem islama kao društva javnog prava svladana je glavna prepreka muslimanskom vjeronauku. Čini se da u Velikoj Britaniji postupno prelaženje školskih institucija u nadležnost općina potiče praktična rješenja jer su tu na licu mjesta mogući dogovori sa džamijskom zajednicom. Možda će daljnji razvoj europskog zajedničkog prava¹⁴⁴ ponuditi napredak u tom području.

5.2.7 Školski vjeronauk i otvaranje škole za njeno lokalno okruženje

Odnos vjeronauka u javnim školama prema katehezi u župi je, kao što je poznato, opterećen teškoćama koje dosada nismo mogli na zadovoljavajući način rješavati glavnim crkvenim smjernicama.¹⁴⁵ Budući da svjetovno školsko pravo uvažava zadaću konfesionalnog vjeronauka glede crkvenog naviještanja, bez obzira na sadržaje nastavnog plana i programa, bliskost vjerskoj praksi ponuđena je upravo zato da bi se u potpunosti udovoljilo svrsi nastave. Pritom posebnu pozornost zaslužuje težak položaj vjeroučitelja, njegova dvostruka obveza lojalnosti – kao državnog službenika i kao »svjedoka vjere u školi«.¹⁴⁶ Bliska pravno sredena suradnja sa župama u području djelokruga javne škole, npr. putem organiziranja zajedničkih projekata kao što su bogoslužje, vjerski blagdani, duhovne vježbe i hodočašća, ili razmjenom kateheta i školskih vjeroučitelja¹⁴⁷, odgovara i zahtjevima građanskog društva. U građanskom društvu ideja o školi s djelomičnom autonomijom i njenim otvara-

njem za lokalno okruženje nailazi na živ odaziv jer pokušava prevladati uobičajeno razgraničenje »mjesta za učenje: škole i zajednice«.¹⁴⁸ U tu svrhu vjeronauk može ostvariti poseban doprinos integracijom u školski program povezanosti učenika sa životom zajednice, župnom katehezom i sakralnim događajem.

6. ZAKLJUČAK I PERSPEKTIVE

Novo građansko društvo vjeronauku ne nudi dosada nepoznate pravne teme već druge elemente koji zaslužuju pozornost na razini europskog prava. Početni je položaj povoljan. Kao prevladavajući oblik u državnom školskom pravu i u zemljama kandidatima za pristup Uniji, konfesionalni vjeronauk je odlično prihvaćen. U svim zemljama Europske unije vjeronauk se poahađa bez ograničenja vjerske slobode i slobode savjesti učenika i nastavnika. Pravno je osiguran prikladan crkveni utjecaj na vjeronauk koji organizira država prema ugovoru s Crkvom. Utemeljenje vjeronauka na roditeljskom pravu potrebno je razjasniti u smislu građanskog društva, naime kao

¹⁴⁴ O razmišljanjima koja su iznijeta za područje karitasa i dijakonije protiv modela Europske unije usp. DE WALL, *Staatskirchenrecht* (vidi bilješku 88), str. 63.

¹⁴⁵ Usp. DH. Vidi također izjavu *Der katholische Lehrer – Zeuge des Glaubens in der Schule* od 15. 10. 1982, tiskanu u: *Handbuch Katholische Schule*, sv. 1 (vidi bilješku 20, str. 93-120), posebice br. 56-59, 73-75; DEUTSCHE BISCHOFSKONFERENZ FÜR ERZIEHUNG UND SCHULE, *Zum Berufsbild und Selbstverständnis des Religionlehrers*, dokument od 22. 6. 1983 (Biblioteka »Die Deutschen Bischöfe«, ur. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, H. 3), posebice br. 8-18.

¹⁴⁶ Vidi bilješku 115.

¹⁴⁷ Usp. WOLLBOLD, *Religionsunterricht* (vidi bilješku 40), str. 282.

¹⁴⁸ Usp. *isto*, str. 278.

vid prava na individualnu slobodu kod ispunjavanja javne zadaće. Shvaćanje Crkve kao udruge neovisne o državi koju pospješuje princip podređenosti razjašnjava njeinu ulogu u sadržajnom koncipiranju obrazovne ponude. U okviru svoje kulturalno-državne »jamstvene odgovornosti«¹⁴⁹ država je glede osnovnih društvenih vrijednosti upućena na suradnju s Crkvama i vjerskim zajednicama zainteresiranim za vjeronauk u javnoj školi. Otvaranje djelomično autonomne škole njenom društvenom okruženju nudi za odnos vjeronauka i župne kateheze nove moguće, posebne poticaje u smislu građanskog društva. Ustanovljivanje alternativnog ili nadomjesnog predmeta ne učvršćuje samo pristup konfesionalnom vjeronauku¹⁵⁰ već ga i oslobađa od pretežitosti građansko-vjerskih tema. Time postaje bolje prepoznatljiv prethodno opisani profil vjeronauka ne zanemarujući potrebu bavljenja crkvenim državnim i društvenim naukom. Program dvanaest europskih škola¹⁵¹, koje vlade zemalja članica utvrđuju kao obrazovne institucije Europske unije, mogao bi biti smjerokaz prema službenom opisu¹⁵²: »*Obrazovanje i odgoj se odvijaju... uz potpuno očuvanje uvjerenja savjesti pojedinca. Nastava vjeronauka ili etike je čvrsta sastavnica nastavnih planova i programa i satnica.*«¹⁵³ Ukoliko se uvažava ta glavna smjernica u daljnjem razvoju višestrukih obrazovnih sustava u Europi, osigurana je i budućnost vjeronauka u javnim školama.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Vidi gore bilješku 43.

¹⁵⁰ Usp. SAUER, *Religionsunterricht* (vidi bilješku 53), str. 149.

¹⁵¹ U Alicante /SP, Bergen / NL, Brisel/B (3 škole), Culham /GB, Frankfurt a.M. /D, Karlsruhe /D, Luksemburg/L, München/D, Mol/B, Varese/I.

¹⁵² BUNDESVERWALTUNGSSAMT, ZENTRALSTELLE FÜR DAS AUSLANDSSCHULWESEN, *Die Europäischen Schulen*.

¹⁵³ U tzv. međunarodnim školama u Njemačkoj koje djeluju na principu privatnih škola nema, koliko se to može utvrditi, školskog vjeronauka, ali je djelomice ponudena nastava etike. To se većinom obrazlaže mnoštvom religija i svjetonazora učenika koji dolaze iz svih dijelova svijeta.

¹⁵⁴ O perspektivama vjeronauka usp. »EuForNews« 1(2003)3: »Uvećava li se postotak onih koji se upisuju na školski vjeronauk? To pitanje postavlja časopis *Perspectives*, tromjesečnik UNESCO-a posvećen odgoju. Odgovor se temelji na studiji o vremenu predviđenom za školski vjeronauk počevši od broja školskih sati u školama 140 zemalja. U to je uključena i analiza razvoja školskog vjeronauka tijekom posljednjeg stoljeća u 4 zemlje: Francuskoj, Izraelu, Pakistanu i Ruskoj Federaciji. Prva konstatacija: u polovici proučavanih zemalja, točnije u 73 zemlje, školski je vjeronauk obavezan predmet barem jedanput tijekom devet prvih godina školovanja. U 54 od tih zemalja prosječno vrijeme tijekom prvih šest godina školovanja je 388,4 školska sata, tj. 8,1% sveukupnog trajanja podučavanja. S obzirom na studiju koja je o istom predmetu objavljena prije deset godina, može se utvrditi vidljivo povećanje vremena koje je posvećeno školskom vjeronauku. Međunarodni ured za odgoj (Bureau international de l'éducation – BIE, sa sjedištem u Ženevi u Švicarskoj), koji je proveo prethodno proučavanje, posebice primjećuje povećanu važnost koja se pridaje školskom vjeronauku tijekom prvih šest godina školovanja u dvije zemlje: u Saudijskoj Arabiji sa 31% odnosno 1 458 sati, te u Jemenu sa 28,2% odnosno 1 104 sata), odnosno prosječno tri puta više negoli u bilo kojoj drugoj zemlji. Usp. *Le mois de UNESCO*, br. 49, travanj 2003.«